

Az államszocializmus képe a magyarországi középiskolai tankönyvekben

A fősodor narratívái (1990–2010)

Az 1989–90-es rendszerváltás döntő hatással volt a hazai történelem-
oktatásra. A folyamat – mely magában foglalt egy tantárgypedagógiai
paradigmaváltást – már a '80-as években elindult, hiszen ha a közpon-
tilag szerkesztett tantervekben és -könyvekben még nem is okvetlenül,
de a tanítás mindennapi gyakorlatában egyre nagyobb teret kaptak
az egyéni kezdeményezések.¹ Azt is állíthatjuk, hogy a késői magyar
államszocializmus forgalomban lévő tankönyvei sokkal nyitottabbak,
tárgyilagosabbak és szakmai szemléletűbbek voltak, mint a blokk
országainak hasonló kiadványai, miközben továbbra is megfelelték
az állampárt elvárásainak.² A Köpeczi Béla akadémikus-művelődési
miniszter nevéhez fűződő 1985-ös új oktatásügyi törvény támogatta
az önálló pedagógusi kezdeményezéseket és pedagógiai kutatásokat,³
továbbá megteremtette az iskolakísérletek feltételeit – számos iskolá-
ban jöttek létre engedélyezett vagy „rejtett” helyi tantervek.⁴ 1990-et
követően elvben megszűnt a tárgy oktatásának ideológiai kötöttsége,
a tankönyvpiacot pedig fokozatosan liberalizálták, ezzel új szerzők
kaptak lehetőséget, hogy a tanulók tömegei számára a történettudo-
mányi kutatások legfrissebb eredményeit felhasználva küllemükben
modernebb, míg tartalmukban a múlt eseményeit tabuktól mentesen
bemutató, minél inkább pártatlan-elfogulatlan, tényszerű értékelé-
sekre építő tankönyveket alkossanak. A valóban objektív narratívák
létrehozására jelentős társadalmi igény is mutatkozott, amit sok
esetben a kiadott tankönyvek könyvpiaci – tehát az iskolai ellátáson-
szállításokon túlmutató – sikere is alátámasztott: hosszú évtizedek
után újra érdekes volt középiskolásoknak (vagy akár általános iskolás
diákoknak) szánt történelemkönyveket olvasni; elsősorban termé-

szetesen az akkori szélesebb (felnőtt) közönséget leginkább érdeklő XX. századot feldolgozó kötetek bizonyultak népszerűnek (s egyúttal kelendőnek). A történelem az átalakuló közoktatás „legérzékenyebb” tantárgyává vált.⁵

A '90-es évtizedben aktív tankönyvszerzők dolga különösen nehéznek bizonyult. Egyrészt meg kellett felelniük a már említett szélesebb társadalmi – s azon kívül nem ritkán politikai jellegű – elvárásoknak (nevezhetjük akár egy új korszak legitimációs ideológiájának), a szakmáról már nem is beszélve, másfelől a XX. századot és különösen az államszocializmus korszakát feldolgozó szaktudományos munkák egy jelentős részét még nem publikálták, sőt, a levéltári és egyéb kutatómunkák java sem indult, indulhatott meg. Az elhúzódozó, éles viták nyomán született 1995-ös Nemzeti Alaptantervben a történelem az „Ember és társadalom” műveltségi terület részévé vált, az emberismerethez és a társadalomismerethez (valamint a jelenismerethez) hasonlóan. Ezzel a NAT túllépett a tantárgy hagyományos keretein, és komplex, interdiszciplináris szemléletet érvényesített,⁶ ellenben – s pont ez váltotta ki a legnagyobb felzúdulást – a történelem a nevezett műveltségterületnek csak nagyjából a harmadát tette ki. Az elvárt tantárgypedagógiai változások éppen a hosszadalmas szakmai polémiák okán nem, vagy csak részlegesen következtek be, s mivel a tantervek szabályozása az évtized közepén jószerivel csak „papíron” létezett, tulajdonképpen az Oktatási Minisztérium által tankönyvi engedélyt kapott munkák töltötték be a tantervek (közvetett) tartalmi szabályozásának szerepét,⁷ ami világossá teszi a korban kiadott tankönyvek, ha úgy tetszik, történelmi jelentőségét. A NAT-ot később 2003-ban és 2007-ben is átdolgozták,⁸ ugyanakkor már az első „változat” is előírt minden forgalomba kerülő tankönyv számára egy szakmai követelményminimumot (fogalmak, nevek, évszámok, összefüggések, folyamatok, módszerek).⁹

Jelen tanulmánynak közel sem célja, hogy a magyarországi államszocializmusról annak teljességében szóljon, különösen igaz ez a sokrétű téma bonyolult nemzetközi összefüggéseinek ismertetésére. Erre hely hiányában amúgy sem lenne lehetőség. Szintén nem célom a vizsgált tankönyvek tárgypedagógiai-didaktikai, főképp szerkesztési-nyomdatechnikai szempontú elemzése, és általában azok véleményezése, egészének kritikája. E témában a '90-es évektől egészen napjainkig kiváló analitikus publikációk születtek.¹⁰ Elsődlegesen azt próbálom összefoglalni, hogy a rendszerváltást követően tankönyvi engedélyt kapott munkák mely tartalmi/tematikus súlypontok

mentén rendszerezve ábrázolták a nevezett korszakot, de a rendszerváltásig, a politikai-gazdasági átmenetig már nem tekintek el. Szintén foglalkozom a tankönyvek fogalomhasználatával és a napjainkban is vitákat kiváltó események tankönyvi értékeléseivel. Igyekeztem minél több tankönyvet alaposan megismerni, értelemszerűen nem csupán azokat válogattam ki, amelyekből gimnazistaként (1999–2003 között) tanultam, illetve már tanárként (2009-től fogva) magam is tanítottam. Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy az összes középiskolai történelem tankönyv egyetlen tanulmányba foglalt bemutatása és összehasonlítása nem lehetséges, ezért a szerzői narratívákból kiindulva szükségszerű csoportosítást végeztem el. Figyelembe véve az *Eszmélet* terjedelmi korlátait egy három tanulmányból álló sorozatban „terítettem szét” a témát.¹¹ Az első kettő írás homlokterébe az 1990 és 2010 között tankönyvi engedélyt nyert munkák kerültek, míg a tankönyvpiac 2010-et követő fokozatos monopolizálása – vagy legalábbis egyes kiadók és alkotóközösségek egyértelműen hegemón helyzetbe hozása – mindenképp új környezetet teremtett, ami jelentősége okán megérdemli, hogy önálló cikkben térjünk ki rá. 2010 abban az értelemben is korszakhatár, hogy az azt megelőző két évtizedben kiadott tankönyvekből – ahogy az ezeken az oldalakon bemutatott három kötetből is – többségében még az 1989–90 előtt vagy az átmenet időszakában születettek tanultak.

A rendszerváltás utáni első húsz év tankönyveiből jelen írásba hármat választottam, melyek közös jellemzője – mint az a címből is kiolvasható – a *mainstream* jobb- és baloldali értelmezések közti konszenzuskeresés, egyfajta „egységesítés”. Mindez nem kizárólag a magyarországi államszocializmus időszakára és a rendszer létezésének nemzetközi kontextusára igaz, hanem a XX. századnak az egyes tankönyvek által tárgyalt egyéb évtizedeire is. A három tankönyv – a Reáltanoda Alapítvány,¹² a Műszaki Könyvkiadó¹³ és a Nemzeti (Nemzedékek Tudása) Tankönyvkiadó¹⁴ gondozásában megjelent színvonalas munkák – szerzői hazánk 1945-től 1990-ig terjedő történelmét összességében hasonló módon értékelik: a Vörös Hadsereg megszállta, kényszerpályára került országról írnak, és mindent összevetve az államszocializmus periódusáról határozottan negatív képet festenek. Mindazonáltal a szerzői narratívákban jut hely a rendszer eredményeinek alapvetően tárgyyszerű mérlegelésére is – a könyvek módszertani sajátosságaiból fakadóan a főszövegben vagy az elemzendő források nyomán. A könyvek talán legnagyobb hiányossága az egységes terminológia használata. Mint a következő

oldalakon látni fogjuk, sokszor zavaró, félreértésre okot adó módon, szinte szinonimaként használják a „kommunista” és a „szocialista” jelzőket, ahogy a „kommunizmus” és a „szocializmus” fogalmát is már-már tetszőlegesen „helyettesítik be”, még hozzá a tanulók számára kézzelfogható magyarázat nélkül.

A Magyar Lajos Alapítvány által felkért, neves történészekből, egyetemi oktatókból álló szakmai munkaközösség 1994-ben kiadott tankönyvének¹⁵ fogalomhasználata homogén, s ennek megfelelően mindvégig „szocialista” (de nem a még pontosabb kifejezéssel élve „államszocialista”) tömbről vagy országokról írnak. A javaráeszt baloldali kötődésű szerzők törekedtek a magyar államszocializmus minél árnyaltabb bemutatására, miközben nem hallgatták el a rendszer ellentmondásait, hibáit és persze bűneit sem. Az Alternatív Közgazdasági Gimnázium tanárainak bő évtizeddel később megjelent tankönyvét¹⁶ is a szakmai kiegyensúlyozottság jellemzi, ráadásul az elemzett kötetek közül egyedüliként alkalmazza az államszocializmus terminust. Salamon Konrád középiskolák számára írt tankönyvének¹⁷ balanszai már jóval nagyobb kilengést mutatnak, pl. az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése utáni országot szovjet „hódoltság”-nak nevezi.¹⁸ E három tankönyvről egy következő tanulmányban esik szó.¹⁹

Voltak olyan középiskolai tankönyvek, amelyek közelebbi kvalitatív vizsgálatától a tanulmány már hivatkozott terjedelmi korlátai miatt el kellett tekintenem. Mégis fontosnak tartom, hogy ha máshol nem is, legalább itt megemlítsem őket. Ifjabb Lator László,²⁰ Gyapay Gábor,²¹ Kovács István és Kovácsné Bede Ágnes²² munkái – az előbb említettek mellett – a harmadik köztársaság első húsz évét meghatározó tankönyvszerzői és -kiadói szabadság, egy sokszínű tankönyvpiac²³ előnyeinek és előremutató eredményeinek bizonyítékai.

Fontosnak tartom leszögezni, hogy a '90-es és a 2000-es években – a 2000-ben kiadott és 2001-ben bevezetett kerettantervek szerint modultárgyként²⁴ – még létezett a társadalomismeret nevet viselő autonóm tantárgy tankönyvekkel és saját helyi tantervekkel,²⁵ melyek jelentőségét nehezen lehetne túlbecsülni. Ez megmagyarázhatja, hogy az 1945 utáni magyar(országi) történelem egyes szociológiai vonatkozásai miért hiányoznak a vizsgált könyvekből – már amennyiben azok valóban kimaradtak onnan.

A tankönyvek szakirodalmi bázisának áttekintésekor elsődlegesen azon szempontot kell figyelembe vennünk, hogy a kézirat kimunkálásakor a szerzők mely, számukra is elérhető monográfiákra, tanulmánykötetekre, forrás- és dokumentumgyűjteményekre, illetve bármely egyéb tudományos igényű publikációkra, esetleg az akkoriban frissen megjelentetett, hiánypótló visszaemlékezésekre támaszkodhattak. A Száray–Kaposi-tankönyvben nem szerepel szakirodalmi jegyzék, és az egyes leckék végén sem ajánlanak – a tárgyalt téma elmélyítéséhez – további olvasmányokat. Utóbbi „hiányt” a tankönyv újító szerkezete, a beemelt és elemzendő források igen nagy száma magyarázza.

Az Eötvös Gimnázium szaktanárai – az 1997-ben kiadott kötet végén olvasható szakirodalmi tájékoztatóból kiindulva – alaposan mérítettek a '80-as évek végének és a '90-es évek eleje-közepének szakirodalmi terméséből, jelentős kiadványaiból. A teljesség igénye nélkül találunk műveket Nagy Ferencről (*Küzdelem a vasszüggöny mögött I–II.*; 1990), Bibó Istvántól (*Válogatott tanulmányok I–IV.*; 1986–90); Fejtő Ferencről (*A népi demokráciák története*; 1991), Charles Gatitól (*Magyarország a Kreml árnyékában*; 1990), Gergely Jenőtől, Pölöskei Ferencről és Iszák Lajostól (*Magyarország története 1918–1990*; egyetemi tankönyv), Szabó Miklóstól (*Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*; 1989), Krausz Tamástól és Szilágyi Ákostól (*Oroszország és a Szovjetunió XX. százai képes történeti kronológiája, 1900–1991*; 1992), Méray Tibortól (*Nagy Imre élete és halála*; 1989), Borbándi Gyulától (*A magyar emigráció életrajza 1945–85. I–II.*; 1989), Fischer Ferencről (*A megosztott világ*; 1992), de előkerül a Heller–Nyekrics szerzőpáros Oroszországról írott nagymonográfiája (Osiris, 1996), ahogy pl. Polonyi Péter Kína történetéről szóló munkája (Maecenas, 1994). A szerzők kézbe vették Trockij „Elárult forradalmát” (Áramlat Kiadó, 1990) és Horthy emlékiratait (Európa, 1992) is.

A Műszaki Könyvkiadó gondozásában 2001-ben napvilágot látott tankönyv előszavának végén a szerzők a kötet egészére értendő szakirodalmi ajánlásokat tesznek. Itt megtaláljuk pl. Fejtő Ferenc, Fischer Ferenc vagy Heller és Nyekrics fentiekben már említett munkáit. Szerepelnek még Eric J. Hobsbawm (*A szélsőségek kora. A rövid 20. század története*, 1998), Romsics Ignác (*Magyarország története a XX. században*, 1999; *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*, 1998), Juhász József (*Volt egyszer egy Jugoszlávia*, 1999), Ring Éva (*Helyünk Európában. Néze-*

tek és koncepciók a 20. századi Magyarországon I–II., 1986), Kornai János (*A szocialista gazdasági rendszer*, 1993), Szerencsés Károly (*A politikai fejlődés fő irányai a II. világháború után*, 1990) és Pók Attila (*A nemzetközi élet krónikája, 1945–1997*, 1998) művei. Látható tehát, hogy az alkotók igyekeztek minél szélesebb szakmai körből válogatni. A magyar fordításban 2000-ben megjelent, és súlyos szakmai kritikákkal illetett (pl. Noam Chomsky²⁶), megkérdőjelezett módszer-tanú,²⁷ *A kommunizmus fekete könyve* címet viselő kötet (Stéphane Courtois szerk., Nagyvilág) ajánlása talán nagyobb körütekintést kívánt volna.

A szerzők minden fejezet/lecke zárásaként további olvasmányokra is felhívták a tanulók figyelmét. A sztálini fordulathoz Szolzszenyicin GULAG szigetvilágán (1993) túl Krausz Tamás (1996), illetve Edvard Radzinszkij (1997) Sztálinról írott könyveit javasolták. A második világháború történetéhez Churchill és De Gaulle írásai mellett John Lukacs (*Az európai világháború 1939–1941*, 1995) és Ránki György (*A második világháború története*, 1982; *A második világháború gazdaságtörténete*, 1990) műveit kínálják. A szovjet tömb alaposabb megismeréséhez több, az előzőekben már említett könyv mintegy kiegészítéseként Roy Medvegyev Hruscsov-életrajzát (1989), a Krausz Tamás szerkesztésében megjelent *Leszállt-e Hruscsov Kijevben?* című kötetet (1988), Varlam Salamov *Kolimáját* (1989) és Szilágyi Ákos szerkesztette munkákat (*Befejezetlen forradalom, 1917–1987*; 1987; *Tovább... tovább... tovább...*, 1953–1988; 1988) ajánlanak. 1956-hoz Rainer M. János Nagy Imre-monográfiáját (I–II., 1999) Fehér Ferencről és Heller Ágnesről az *Egy forradalom üzenetét* (1989), valamint Mindszenty emlékiratait (1989), a Kádár-korszakhoz pedig – mások mellett – Kalmár Melinda (*Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*, 1997), Huszár Tibor (*Fejezetek az értelmiség történetéből*, 1997), továbbá Gerő András és Pető Iván (*A befejezetlen szocializmus. Képek a Kádár-korszakból*, 1997) könyveit választották.

A tankönyvek felépítése és az 1945-ös „felszabadítás”-„megszállás” kérdése

A rendszerváltás után magyar nyelven kiadott középiskolai történelem tankönyvek egyik – mind tartalmi, mind pedig esztétikai szempontok alapján²⁸ – legtöbbször értékelt sorozata a neves budapesti Eötvös

József Gimnázium tanárai, Herber Attila, Martos Ida, Moss László és Tisza László jegyezte tankönyvcsalád, amely 6 kötetben tárgyalta az egyetemes és a magyar történelmet. Az eredetileg a hatosztályos, illetve a közgazdasági alternatív gimnáziumok tanulóinak írott, később pedig általában a történelem tantárgyat fakultáción vagy emelt óraszámú, speciális tantervű osztályban tanuló diákok által használt sorozat utolsó kötetében (Történelem 6. 1914-től 1990-ig) igen alaposan – összesen 56 oldalon – szólnak a magyar államszocializmusról. A szerzők a négy évtizedet két nagyobb részre osztották (*Magyarország története 1944–1968*; illetve *Magyarország története 1969–1990*), és ennek megfelelően a második világháború magyarországi harcaitól kezdve az 1989-es rendszerváltásig tárgyalják az ország legújabb kori (modern kori) történelmét. Az alfejezetek a következők: „A többpártrendszer éve” (*Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány – A koalíciós kormányzás időszaka; Az »álkoalíció« időszaka és az egypártrendszer kialakulása*); „A Rákosi-rendszer éve” (*A Rákosi-rendszer válsága*); „Az 1956-os forradalom”; „A Kádár-korszak 1956–68”; „A ’70-es évek Magyarországa”; „A nyolcvanas évek Magyarországa” (*Az ellenzék létrejötte és aktivizálódása; Az állampárti rendszer bukása 1988–90*). A hagyományos, tehát még nem forrásközpontú, hanem szerzői témakifejtésre épülő tankönyv²⁹ felépítésére jellemző, hogy párhuzamosan kívánta bemutatni a magyar és az egyetemes történelem főbb eseményeit, folyamatait. Ennek megfelelően a magyar történelemről szóló fejezeteket – nyilvánvaló okokból – egyetemes részek vezetik fel, mégpedig a következők szerint: *Egyetemes történet 1969–90* („A világ az ezredforduló előtt” – *A nemzetközi kapcsolatok története; Az enyhülés időszaka 1969–75; A feszültségek újjáéledése 1975–79; A »kis hidegháború« éve 1979–85; A szovjet változások és annak nemzetközi hatásai 1985–89*). A teljes tankönyvsorozat igényességére és információbőségére jellemző, hogy a főiskolai képzésben több helyen sokáig segédkönyvként használták.

Jelen tanulmány vizsgálódásai miatt fontos kiemelni, hogy a szerzők a – szovjetek által megvalósított – „megszállás” fogalmát már 1944-től alkalmazzák,³⁰ mégpedig az alábbiak szerint:

1944 szeptemberétől, amikor a szovjet hadsereg elérte a trianoni magyar határt, az ország hadszíntérré, illetve a harcok nyomán – nemzetközi jogi értelemben is – megszállt területté változott. [Illetve:] A megszállás³¹ is súlyos atrocitásokkal járt, rablásokra, erőszakoskodásokra, civilek elhurcolására került sor.³²

Noha a „szovjet” jelzõt közvetlenül nem kapcsolták a megszállás fogalmához, a szövegekörnyezetbõl mindez mégis egyértelművé válik. Annál is inkább, mert egy korábbi alfejezetben (*A Kállay-kormány és a német megszállás*) részletesen írnak az 1944. március 19-i eseményekről.³³

A Múszaki Könyvkiadó középiskolásoknak szóló, méltán közkedvelt, Bihari Péter szerkesztette tankönyvcsaládjának (*A befejezetlen múlt*) utolsó, hatodik kötetében (*A globális világ felé, 1930–*) annak szerzõi (Repárszky Ildikó, Dupcsik Csaba és Ujvári Pál³⁴) két nagyobb kronológiai egységben tárgyalják, igen alaposan, összesen majd’ 70 oldalon a magyarországi államszocializmus történetét (a IV. részben – *Az újrakezdéstõl a forradalomig 1945–1956*; illetve a VI. részben – *A forradalom bukásától a rendszerváltozásig*). A fejezetek és azok alfejezetei kiegyensúlyozott tematikai bontásban követik egymást. A negyedik részen belül: „Magyarország a II. világháború utáni években, 1945–1948” (*A vesztes ország és a demokratikus újrakezdés lehetősége; Gazdasági újjáépítés – koalíciós válságok; A párizsi béke. Népmozgások és a határon túli magyarság; Demokrácia helyett népi demokrácia*); „A pártállami diktatúra kiteljesedése Magyarországon, 1949–1952”³⁵ (*A diktatúra hatalmi rendszere; A diktatúra gazdaságpolitikája; Életviszonyok az ötvenes években*); „Az 1956-os forradalom és szabadságharc”³⁶ (*Nagy Imre reformkísérlete; A forradalom kirobbanása és elsõ a napjai; A forradalom csúcspontja és a szovjet agresszió*). A hatodik rész tagolása pedig így fest: „A Kádárkorszak”³⁷ (*Megtörlés és konszolidáció, 1956–1962; A politika világa; A társadalom és az életkörülmények; A gazdasági viszonyok. Az 1968-as reform*); „A Kádár-rendszer válsága felé” (*A reformok leállítására; Újabb reformok – mélyülõ válság*); „A pártállami rendszer összeomlása” (*Az ellenzéki mozgalmak kialakulása; A Kádár-rendszer vége. Az MSZMP felbomlása; A választások éve – 1989. október–1990. október; A szomszéd országok magyarsága. Kisebbségek Magyarországon*).³⁸ A Herber–Martos–Moss–Tisza-tankönyvhöz hasonlóan két egyetemes történeti blokk (III. rész – A kétpólusú világregnd kialakulása és megszilárdulása; valamint az V. rész – *A Kétpólusú világregnd hanyatlása és az új világregnd*) vezeti fel a második világháború utáni magyar történelemrõl szóló anyagot.

A felszabadítás-megszállás kérdésében a tankönyv a következõképpen foglal állást:

A világháborúban a náci Németország oldalán harcoló ország elvesztette a szuverenitását. A szövetséges hatalmak, közülük is elsősorban az országot a németektől felszabadító s egyúttal megszálló Szovjetunió hozzájárulása kellett [...] az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásához. [Illetve] A szovjet megszállás tényéből következően a SZEB elsősorban a Szovjetunió érdekeit érvényesítette. [...] [A Szovjetunió] a háború gyors befejezése érdekében megelegetett az ország megszállásával.³⁹

A Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó (korábban: Nemzeti Tankönyvkiadó) gondozásban megjelent forrásközpontú tankönyvsorozat utolsó kötetében (Történelem IV. – Középkorok, 12. évfolyam) a szerzők, Száray Miklós és Kaposi József a 2005-ben bevezetett kétszintű érettségi rendszer követelményeit⁴⁰ szem előtt tartva a hagyományos tankönyvi főszöveg drasztikus csökkentésére tettek kísérletet. A korábbiakhoz képest jelentősen megváltozott vizsgakövetelmények sokkal hangsúlyosabban építettek a tanulók stabil készségszintre fejlesztett forrás- és képelemzési képességeire. A lexikális tananyag valóban nagymértékű visszaszorítása és különösen a politikatörténet „megnyirbálása” szükségszerűen magával hozta egy új tankönyvi felépítés kidolgozását. A kötet az 1945 utáni korszakkal – annak magyar és egyetemes vonatkozásaival – egy „közös” részben (IV.), foglalkozik. A *kétpólusú világ* címet viselő rész értelemszerűen világtörténeti leckékkel indít, s ezt követik a magyar államszocializmusról írott fejezetek („Demokratikus kísérlet és a kommunista diktatúra előkészítése Magyarországon”; „A diktatúra kiépítése”; „A Rákosi-korszak”; „Az 1956-os forradalom és szabadságharc”; „Megtörlések és konszolidáció”; „»A legvidámabb barakk«, a »gulyáskommunizmus« időszeke”; „A szocializmus válsága Magyarországon”; „A rendszerváltás Magyarországon”), összesen 46 oldalon.

A Vörös Hadsereg magyarországi harcáról és háború utáni szerepéről a szerzők így írnak:

Az országot a szovjet hadsereg szabadította fel a náci és a nyilas uralom alól, de elsődleges célja nem a szabadság elhozatala volt, hanem a szovjet birodalom és ideológia kiterjesztése.⁴¹

A „reáltanodás” tankönyv a Szovjetunióban a ’30-as években kiépült rendszert „sztálinizmus”-nak⁴² vagy „proletárdiktatúra”-nak nevezi, s általánosságban elmondható, hogy a specifikumok⁴³ bemutatására helyezi a hangsúlyt, ami a náci Németországgal való rövid összehasonlításban is visszaköszön:

A Szovjetunió modernizálni akart és birodalmiságát fenntartani, míg Németország új birodalmat kívánt teremteni, így politikai dinamizmusuk alapvetően eltért. Végezetül a cári Oroszország elmaradott viszonyai egyenesen vezettek a modernizációs forradalomhoz, míg a náci hatalomátvételt számos körülmény „szerencsés” egybejártsága segítette.⁴⁴

A szocializmus fogalma hosszú oldalakon át mindössze egyszor, a Sztálin–Trockij-vita kapcsán kerül elő, nevezetesen a szocializmus egy országban történő felépítésének sztálini koncepciója okán kerül említésre.⁴⁵ A pár hónap alatt „homogén szovjet blokká változott Kelet-Közép-Európára”⁴⁶ kiterjesztett szovjet gazdasági-politikai rendszert „antidemokratikus és legitimitáshiányos”⁴⁷ „sztálini típusú proletárdiktatúra”-nak⁴⁸ nevezi, amely meghatározta az „álkoalíciós időszak”-ot követő „monolitikus hatalmi berendezkedés, azaz a kommunista pártállam” időszakát.⁴⁹ A tankönyv a hruscsovi reformok taglalásakor beszél először szocialista rendszerről, visszautalva a sztálini korszakra,⁵⁰ a szocialista tömböt (~„térseget” vagy ~„tábort”) a keleti blokk („tömb”, vagy akár „kelet-európai államok”) szinonimájaként használja,⁵¹ a berlini fal felépítését pedig a »létező szocializmus«^{*}

* Másodlagos idézőjeleket használok jelen tanulmány főszövegében minden olyan esetben, amikor az idézett fogalom, jelzős szerkezet vagy mondat(rész) az eredeti tankönyvi szövegben is idézőjelbe került (vö.: »létező szocializmus«). Alaposabb vizsgálatot érdemelne annak tisztázása, hogy a szerzők miért alkalmazták ezt a megoldást. Rövid, így nyilvánvalóan nem teljes értékű magyarázatként az idézőjelbe tett közkeletű kifejezések többségének tulajdonképpeni definiálhatatlansága szolgálhat, hiszen pl. a citált „létező szocializmus” jelentésrétegeinek feltárása csakis interdiszciplináris módon, önálló tanulmányokban lehetséges, ami messze túlmutat a tankönyvek terjedelmi határain. Ezen kvázi terminusok értő magyarázata leginkább az órát tartó szaktanárra hárul(t).

fennmaradását támogató, a tőkés világ »szívóhatását« feltartóztatni képes fizikai vasfüggöny létrejöttéként értékeli.⁵² A prágai tavasz leverése vonatkozásában megállapítja, hogy a Brezsnjev-doktrína értelmében „a szocialista országok szuverenitása” csak addig terjedt, amíg nem sértette a „szocialista közösség érdekeit”.⁵³ Szintén szocialista jelzővel illeti Kubát,⁵⁴ míg Kínára inkább a maoizmust illeszti.⁵⁵

A Műszaki Könyvkiadó által gondozott tankönyvben a sztálini rendszer fogalmi meghatározásaként „kommunista állam”-ot vagy „szovjetrendszer”-t írnak,⁵⁶ a sztálini terrort feldolgozó műhely-lecke pedig „A kommunizmus áldozatai a Szovjetunióban” címet viseli.⁵⁷ Az általában szinonimaként használt „szovjet” és a „sztálini” rendszer között csak ritkán tesznek különbséget, ráadásul egyes esetekben némileg félreérthető módon – feltehetően stiláris okokból, a szóismétlést elkerülendő – választják ezt a megoldást, mint pl. a hrucsovi desztalinizáció kapcsán:

A belpolitikában nevéhez fűződnek a sztálini rendszer lebontásának első lépései, bár a szovjet rendszer alapjaihoz nem nyúlt.⁵⁸

A fentiekből ugyanis nem derül ki egyértelműen, hogy a Hruscsov szándékai szerint megjavítani kívánt államszocialista rendszer Sztálin uralma idején jött létre, s ebben az értelemben a kettő logikailag ugyanazt kell hogy takarja.

Szocializmusról alig – pl. Tito „öntudatos kommunistái”-t említve⁵⁹ –, államszocializmusról pedig egyáltalán nem esik szó, előbbi is csak jelzőként kerül elő a Sztálin életét röviden összefoglaló portréban:

A második világháború után [Hruscsov] hatalma – és kultusza – az akkori kialakított szocialista tábor egészére kiterjedt.⁶⁰

A „szocialista” mint jelző gyakori előfordulásai apropójának egyike a hidegháborús szovjet–kínai szembenállás, „a szocialista tábor vezető államának pozíciójáért” folytatott harc ismertetése.⁶¹ Egy másik alkalommal, az 1945 utáni kelet-európai szovjet tőkekivonással összefüggésben „szocialista államokkal folytatott”⁶² kereskedelemről írnak, mely transzferek keretében a Szovjetunióból importált termékekért a világpiacinál magasabb árat fizettek.

Bár a tematikai alegységek (fejezetek) címeiben sehol sem szerepelnek a „szocialista” vagy a „szocializmus” szavak, kiemelendő, hogy a keleti blokk országainak 1953–1968 közötti történetét összefüggő alfe-

jezetben már igen (*A szocialista országok: válságtól válságig*⁶³), ugyanakkor egyértelműen negatív kontextusba helyezve és megállapítva, hogy „[...] a tömegek elégedetlensége a szocializmussal 1956-ra hatalmas lendítőerőt jelentettek”. A megelőző bekezdésekből kiderül, hogy az említett „szocializmus” a »kis Sztálinok« irányította akkor létező sztálinizmust jelenti, amelyet a reformkommunisták a »hibák és torzulások kijavításá«-val, s mindenekelőtt a »lenini alapokhoz való visszatérés«-sel kívántak emberibbé alakítani. „A »szocialista életmód«” címet viselő műhely-leckében az államszocialista országok mindennapjainak illusztrálására, a nyugati ellenkultúra kelet-európai lecsapódása ellentmondásainak árnyalására tesznek kísérletet, amihez a *Pravdából*, az NDK hivatalos *Politikai Zsebszótárából*, Timothy Garton Ash történésztől, valamint Nicolae Ceaușescutól (*„Hobbim a szocializmus építése”*) idéznek.⁶⁴ A Szovjetunió befolyási övezetéről, kelet-európai (kényszer)szövetségeiről szóló fejezetek *„A szovjet tömb (1945–1968)”*, illetve *„A keleti tömb utolsó évtizedei (1968–1999)”* címet viselik. Ráadásul az utóbbiban a Nyugattal folytatott, de „elveszített verseny” összefüggésében két egymást követő bekezdésben „kommunista vezetők”-ről, illetve „kommunista országok”-ról írnak, viszont az egyazon oldalon szereplő két táblázatban⁶⁵ – melyek a keleti blokk országainak lemaradását (pazarlás és környezetszennyezés) hivatottak illusztrálni – a „kapitalista” és a „szocialista országok” megnevezések olvashatók, mintha a kettő – kommunista és szocialista – ugyanazt takarná. Hasonlóan zavaró, kettős fogalomhasználat köszön vissza *„A szocialista tábor a vég kezdete előtt”* című alfejezetben. Ennek nyilvánvaló erénye, hogy részletesen ír a lengyelországi szükségállapot előzményeiről, még az önkorlátozó forradalom Adam Michnik kidolgozta koncepciójáról is tesznek említést, ám a „szocializmus” és a „kommunizmus” – legalábbis szinonimák szintjén történő – azonosítását már nem kerülik el:

[...] eszerint azzal kell számolni, hogy a Szovjetunióban a szocializmus tartós jelenség lesz (ebben a korszakban úgyszólván mindenki ezt gondolta) [...] a cél nem a kommunizmus teljes felszámolása, csak annak korlátozása [...] ⁶⁶

A Szovjetunió mint egykori „szocialista” állam tényének első, az idézett tankönyvben való rögzítésére is csak Moszkva Kínával való konfliktusa kapcsán kerül sor, még a III. részben:

A második számú szocialista nagyhatalom, Kína azonban ellenezte az enyhülés folyamatát, s mind nyíltabban kritizálta a szovjet külpolitikát.⁶⁷

A tankönyv V. részében a szerzők⁶⁸ egy teljes, átfogó és adatokban gazdag fejezetet (*A középső birodalom – Kína*), valamint egy műhelyleckét (*A kulturális forradalom egy káderleány szemével*)⁶⁹ szenteltek KKP hatalomra jutásának, a népköztársaság kikiáltásának és a kínai államszocializmus „kacsaringós” kiépítésének – mely a „szocialista világ” egyetlen kivételeként a ’70-es, ’80-as években fejlődési ütemét tekintve nem maradt el a fejlett világtól⁷⁰ –, s e ponton, mérlegre téve a Mao-korszakot, az alábbi megállapítást teszik:

A „Nagy Ugrás” lidércnyomásos éveitől eltekintve megszűnt a korábban gyakran visszatérő éhínség: Mao halálakor az egy főre eső kínai élelmiszerfogyasztás valamivel a világátlag fölött, az ázsiai országok középmezőnyében helyezkedett el, miközben a népesség 540 millióról 950 millióra nőtt. Európai szemmel nézve a kínai népesség legnagyobb része a Mao-korszak végén nyomasztó szegénységben élt. Az idősebb kínaiak azonban úgy érezhették, ilyen jól még sohasem éltek, a lakosság többségének pedig fogalma sem volt arról, hogyan élnek más országokban az emberek.⁷¹

Miközben az idézet valóságtartalmát nehezen lehetne vitatni, meg kell említeni, hogy a szerzők ugyanilyen vagy tartalmilag hasonló megállapítást a hrucsovi és/vagy a brezsnyevi Szovjetunió vonatkozásában nem tettek meg. A tankönyvi gondolatmenet szerint a „szokásos vezérkultusz” körbelengte brezsnyevi pangás („konzervatív stagnálás”⁷²) a „sztálini tisztogatások és a hrucsovi ötletrohamok” után nyugalomra vágyó apparátus igényeit szolgálta ki. A megtorlásokkal szembenéző, a rendszer ellen nyíltan fellépő ellenzékeiket – pl. Szolzsenyicint vagy Szaharovot – „már nem lötték főbe, mint Sztálin alatt tették volna”,⁷³ ugyanakkor „elbocsátásra, zaklatásra, lágerre, börtönre, elmeógyógyintézeti kezelésre – vagy külföldön is ismert személyiségek esetében – száműzetésre” számíthattak, amennyiben a rendszer demokráciadeficitjét firtatták. Az az olvasó benyomása, mintha a disszidens hangok vállalhatatlan elnyomásán, a burjánzó hiánygazdaságon (melynek hívószavai: a „szervezetlenség”, a „pazarlás”, a „selejt”, az „alacsony munkamorál” és a „korrupció”), illetve az elszabadult alkoholizmuson kívül a

brezsnyevi közel húsz esztendőben semmi más nem történt volna. Nem esik szó Kosziginről, az általa kezdeményezett, a fogyasztás növekedését célzó reformokról, viszont üdítő módon írnak az importhelyettesítő iparosítási kísérletekről nemcsak a Szovjetunió, hanem a teljes KGST vonatkozásában.⁷⁴ A gorbacsovi peresztrojkról és glasznosztyról szólva pedig találóan állapítják meg: a főtitkárnak és munkatársainak „fogalma sem volt arról, hogyan is lehetne ezeket az értékeket átfordítani az intézmények valóságába”.⁷⁵ A műhelylecke (*A Gorbacsov-jelenség*) keretében a tétova reformer Mihail Szergejevicsről adott jellemzés – még a 2020-as évek elején is – igen helytállóan tűnik:

Gorbacsov egy megreformált, liberalizált, de a kommunista párt által irányított Szovjetuniót akart, egy baráti, de némileg szabadabb Kelet-Európával. Nem mérte azonban fel, milyen erejű szellemet eresz ki a palackból, s nem is tudott mit kezdeni ezekkel az erőkkal. [Egy bekezdéssel lejjebb pedig:] Zseniális kommunikátor volt, az első kommunista vezér, aki tudott bánni a modern médiával.⁷⁶

A tankönyv IV. részében, a háború után talpraálló Magyarországról szólva a szerzői gárda a Szovjetunió „kis nyugati szomszédaira” ráerőltetett „szovjet típusú szocialista rendszer”-t és „csatlós szerep”-et említ,⁷⁷ ezzel vezetve rá az olvasókat a kényszerpályára került ország történelmének taglalására.

A kádári államot a Szolidaritást betiltó, a hatalmat puccsal megragadó Jaruzelski-vezette Lengyelországgal, a Stasi ellenőrizte NDK-val („[...] míg például a Gestapónak 10 000 lakosra jutott egy embere, addig a Stazinak minden 200 lakosra”), a Charta 77 tagjait bebörtönző »normalizáció«-t nyögő Csehszlovákiával, továbbá a „klasszikus sztálini hagyományokhoz hű” román és albán rendszerekkel hasonlítják össze, s megállapítják, hogy –

Magyarország ilyen környezetben számított a tábor legliberálisabb országának, a „legvidámabb barakknak”.⁷⁸

A forrásközpontú történelemoktatást zászlajára tűző tankönyvsorozat negyedik kötete – az előző kettő tankönyvtől eltérő tematikája okán – tárgyalja az 1917-es oroszországi forradalmakat is. Ebben Lenin pártját és követőit következetesen „bolsevikok”-nak (a csatlót, a kettős hatalmat bemutató ábrán összekapcsolva a „kommunisták”

kifejezéssel), a bevezetett rendszert pedig „proletárdiktatúra”-nak nevezik, és egyúttal rögzítik:

Ettől kezdve Európában a szociáldemokrata pártok radikális csoportjaiból szerveződő kommunista pártok (amelyeknek célja a proletárdiktatúra erőszakos megvalósítása volt) Lenin bolsevik pártját, s annak ideológiai és politikai irányvonalát tekintették mérvadónak.⁷⁹

A hadikommunizmustól a NEP-korszakon és a Szovjetunió létrejöttén át a sztálini rendszer megszilárdulásig terjedő bő másfél évtizedet egy fejezetben (*A bolsevik Oroszország*) tárgyalják. Némileg meglepő, hogy a sztálini koncepciót – szocializmust egy országban – illetően „kommunizmus”-t említene, az alább látható kontextusban:

[...] a várt világorradalom elmaradt, s így ellenséges környezetben kellett kialakítani az új rendszert. Mivel a célok és eszközök tekintetében szűk volt a bolsevik vezetés mozgásterét, felmerült az a kérdés, hogy lehet-e egy országban felépíteni a kommunizmust [...].⁸⁰

A „szocializmus” terminusa kizárólag a lecke „nézőpontok” részében kerül elő, még hozzá egy vitaindító kérdésben („Milyen volt a szovjet rendszer, a szocializmus valójában?”), valamint két szöveges forrásrészletben (*Osztrák munkásküldöttség beszámolója, 1920-as évek*; Thomas Mann: *Európa vigyázz!* – 1926). Előbbi Szovjet-Oroszország szocializmus felé haladó gazdasági építéséről, míg utóbbi az „igazi szocializmus” Oroszország esetében beigazolódó „erkölcsi természetéről” ír. A valamilyen szóbeli prezentáció (kiselőadás, vita vagy megbeszélés) formájában megvitandó, a két idézett forráshoz kapcsolt tankönyvi kérdés a „szovjet rendszer” pozitív külföldi megítéléseinek motivációit feszegeti.⁸¹

A Száray–Kaposi szerzőpáros a két világháború közötti Közép-Kelet-Európa (a tankönyvben: Kelet-Közép-Európa), a Balkán és Észak-Európa országait Köztes-Európaként azonosítja, s nem csupán bevezeti, hanem meg is magyarázza a fogalmat,⁸² amelyhez a hidegháború nyitányának tárgyalásakor is visszatér. A tankönyvi szöveg szerint 1948-ra, a »fordulat évére« a Szovjetunió befolyási övezetébe tartozó mindegyik „csatlós államban” befejeződött a „kommunista diktatúra feltétlelinek megteremtése”, amivel lezárult „a szovjet típusú s a Szovjetunióknak közvetlenül alárendelt rendszerek kiépítése.”⁸³

Megjegyzendő, hogy a vizsgált lecke (*A hidegháború kezdete*) archívum részében elhelyezett térkép a „szocialista tömb” létrejöttét mutatja Európában, országonként feltüntetve a „kommunista hatalomátvétel” esztendejét. Mindössze egy leckével később (*A gyarmati rendszer felbomlása és a hidegháború évei*) a Kínai Népköztársaság kikiáltásához már a következő kommentárt fűzi: „A Föld legnépesebb országa a kommunista tömb része lett.”⁸⁴

A hrucsovi politikai irányváltás belpolitikai eredményeiről szólva rögzítik, hogy az új főtitkár „fellépett a sztálinizmus visszásságai (személyi kultusz, büntetőtáborok, tisztogatások) ellen”, hazája és a külországok érintkezését pedig meghatározta a Nyugathoz való közeledés. A »békés egymás mellett élés« kinyilvánított szándéka ellenére a „szocialista tömbön belül nem engedtek »fellazulást«, s ennek szellemében tankokkal verték le a kelet-berlini „kommunista-ellenes felkelést”. A szovjet vezetés felkarolta a „nyomor és a diktatúra” ellen fellépő, Fidel Castro irányította mozgalmat, amely egyre inkább „kommunista jelleget öltött.” A tankönyv a „túlzott” reformer⁸⁵ Hruscsovnál „konzervatívabb politikát folytató” Brezsnyev nevéhez kötött doktrínát a „korlátozott szuverenitás elméleté”-nek nevezi.⁸⁶ Gondolatmenetük szerint a ’70-es évek diplomáciáját meghatározó szovjet térhódítás (Angola, Etiópia stb.) mélypontjaként „a szocialista nagyhatalom” bevonult Afganisztánba, s kezdetét vette egy »szocialista jellegű« rendszer kiépítése. A közép-ázsiai ország megszállásának évében kitört második olajválság a tőkés világban gazdasági szerkezetváltást indukált, de a gyökeresen megváltozott körülményekhez való alkalmazkodásban a „szocialista rendszerek nem bírták a versenyt a piacgazdaságokkal”. A fokozódó lemaradás, a cserearányok romlása pedig eladósodáshoz és „gazdasági összeomláshoz” vezetett, aminek nyomán pl. a szovjet típusú berendezkedés hanyatlásának lakmuszakként is értelmezhető Lengyelországban „a kommunista diktatúrát többé már nem lehetett konszolidálni.”⁸⁷

A hidegháború végét és a kelet-európai rendszerváltásokat feldolgozó leckében (*A kétpólusú világ összeomlása*) a Brezsnyev halála utáni „hatalmi harcokból” győztesen kikerülő Gorbacsov belső reformjairól kapunk információkat. Az átalakítás moszkvai politikája nem hagyta érintetlenül a „kelet-közép-európai szocialista rendszer”-eket: „oldódott a szorítás”, amely annak idején „a szovjet blokkba bekényszerítette őket”. (Fontos kiemelni: a szerzők itt nem a korábban bevezetett „Köztes-Európa” terminust használják!) Idézzé a tankönyvi szöveget:

Kelet-Közép-Európa országai a szovjet katonai jelenlét következtében váltak kommunista vezetésű szovjet csatlós államokká. Az itt élő népek többször tettek kísérletet a szocialista tömbből való kiszakadásra.⁸⁸

A „szocialista tömb” felbomlását elfogadó Gorbacsov (aki „a számára egyre kedvezőtlenebb folyamatokkal nem szegült szembe”) – írja Száray és Kaposi – végül beleegyezését adta Németország újraegyesítésébe (is).

A magyarországi államszocializmus – adott-e „valamit”, vagy csak elvett?

Az Eötvös Gimnázium alkotói közössége által jegyzett tankönyv – egyedülként – ír az MDP 1948. júniusi programnyilatkozatáról, melynek kulcsszavai: az életszínvonal emelése, a termelőerők fejlesztése, a kizsákmányolásból eredő jövedelmek megszüntetése, a tervgazdálkodása adaptálása, továbbá a társadalombiztosítás kiterjesztése, a vagyonos társadalmi osztályok művelődési monopóliumának megtörése, munkás- és parasztfiatalok iskoláztatása, egyházi iskolák államosítása, nemzetiségek művelődési és kulturális lehetőségeinek szélesítése, a szomszédos »népi demokratikus« államokhoz fűződő kapcsolatok kiszélesítése stb. voltak.⁸⁹

Viszonylag sok szó esik a tulajdonviszonyok gyökeres átalakításáról, a széles körű államosításokról, a kisipar és a kiskereskedelem visszaszorításáról, aminek következtében „nagy mértékben visszaesett a lakossági szolgáltatások színvonala”.⁹⁰ S éppen utóbbiak háttérbe szorítása miatt „általános volt az alacsony életszínvonal, a társadalmi csoportok között nem voltak kirívó különbségek”.⁹¹ A mezőgazdaság kollektivizálásával kapcsolatban megjegyzi, hogy az „új, szocialista típusú szövetkezetek nem a magángazdálkodók önkéntes gazdálkodási és értékesítési társulásai voltak, hanem a magántulajdon felszámolásán alapultak”. Ugyanezen tematikai egységben térnek ki a szakszervezeti mozgalom átalakítására, melynek keretében „a szakmai szervezetekből iparágakat hoztak létre, az üzemi bizottságokat pedig megfosztották érdekvédelmi és ellenőrzési funkcióiktól”. Utóbbiak szerepe a központ utasításainak végrehajtására és a munkaversenyek adminisztratív jellegű ellenőrzésére korlátozódott. Az államjogi rendszer átalakításával – a Magyar Népköztársaság alkotmánya az 1936-os

szovjet alkotmány másolata volt – és a közigazgatás átszervezésével – „a tanácstagok többsége semmiféle közigazgatási gyakorlattal nem rendelkezett” – 1950-re lényegében teljessé vált a személyi kultuszszal terhelt „bolsevik diktatúra”.⁹² A háború előtti ipari kapacitásokat ugyan újjáépítették, de nem a korabeli legmodernebb műszaki-technikai vívmányok alkalmazásával, s összességében az alapanyag- és energiatermelő ágazatok emelkedtek ki. Az 1949-re teljesített hároméves terv kedvező adatai mögött „súlyos torzulások, aránytalanságok húzódtak meg, amelyek hosszú távon gazdasági katasztrófához vezettek”. Az „önellátásra való törekvés”, a „gyors iparosítás”, illetve a „szélsőségesen extenzív fejlesztés” szintén szerepelnek a szövegben. A lakásállomány és az infrastruktúra tekintetében csak a károk hosszú évtizedekre elhúzódó pótlásáról írnak, az új beruházásokról, frissen megkezdett építkezésekről nem esik szó.⁹³ A tankönyv szerint a „lódenkabát és a svájcisapka” uniformizált időszakában még „az átlagnál sokkal jobban élő” vezető rétegeket is „egyfajta puritánság” jellemezte.⁹⁴ A politikum áthatotta kultúra és művelődés is felemás fejlődést mutatott: noha valóban sokat tettek a munkás- és parasztfiatalok felzárkóztatásáért, más, »osztályidegen« személyek útjába nehézségeket támasztottak. Mindazonáltal a sematizmus és tartalmi egysíkúság, valamint a régi szakembergárda egy részének elbocsátása ellenére az iskolázottság és a kulturálódás terén a rendszer komoly mennyiségi eredményeket tudott felmutatni, s nemcsak a köz-, hanem a felsőoktatás is jelentősen bővült.

A Rákosi-rendszer válságáról és az '56-os forradalomról szólva kiemelendő, hogy a tankönyv kitér az 1953. júniusban Moszkvába utazott magyar pártküldöttség tárgyalására, illetve a szintén júniusi párthatározatra (az iparosítás ütemének csökkentésére, a könnyű- és élelmiszeripar helyzetbe hozására, a szövetkezesítés visszafogására stb.).⁹⁵ A forradalom mindmáig vitatott epizódjaival kapcsolatban pedig visszafogottan fogalmaz:

[...] a sortüzek következtében feldühödött tömeg több helyen az önbíráskodás eszközéhez nyúlt, s ÁVH-s tiszteket lincseltek meg.⁹⁶ [Egy oldallal előrébb:] Mező Imrét, a pártbizottság Nagy Imrével rokonszenvező titkárát halálos lövés érte, a székház elfoglalása után pedig elszabadultak az indulatok, a védők tárgyalni akaró vezetőit meglincseltek és a magukat megadó katonákat agyonlőtték.⁹⁷ [Az 1956. október 30–31-én sorra újjáalakuló vagy frissen alapított pártok és politikai szervezetek közül] egyik sem fogalmazott meg olyan

igényt, ami a II. világháború előtti rendszer visszaállítását jelentette volna. [...] Mindszenty hercegprimás beszéde is, amelyet később az egyházi birtokok helyreállításának követeléseként értelmeztek, csak az egyházi intézmények működésének biztosítását tartalmazta.⁹⁸

A Kádár-rendszer – a tankönyv megfogalmazása szerint – »kétfrontos harc«-ra kényszerült, egyfelől »a dogmatikus, szektás« Rákosi–Gerő-klikk, másfelől pedig a »revizionisták«, tehát Nagy Imre híveivel szemben, azonban keményebben csak az utóbbiak ellen léptek fel, hiszen a sztálinista csoportnak „Magyarországon nem volt társadalmi támogatottsága, ugyanakkor az MSZMP-be éppen Rákosi hívei léptek be legelőször”.⁹⁹ Mégis, a forradalom legfontosabb eredményévé az 1956 előtti rendszer restaurációjának lehetetlensége vált, s ennek folyamányaként „[...] az emberi életre némiképp alkalmasabb körülmények alakulhattak ki”.¹⁰⁰ Az Állami Egyházügyi Hivatal továbbra is beavatkozott az egyházak belső ügyeibe, de „az 1956 előtt szokásos durva módszereket nem alkalmazták”. A Rákosi-korszak hatalmi alapzata lényegében megmaradt, az „irányítás minden szeletében” létezett »pártháló« másodlagossá tette az állami szerveket.¹⁰¹ S bár a gazdasági fejlődés évi üteme 4–5%-ra rúgott, a beruházások hatékonysága pedig nem érte el a kívánt szintet,¹⁰² a hatvanas évtizedre, köszönhetően a mezőgazdasági termelés immár háztáji gazdaságok által is előidézett „szerény” növekedésének, „megszűnt a mennyiségi élelmiszerhiány, mérséklődtek az ellátási zavarok, a parasztok pedig óriási túlmunka árán többletjövedelemhez jutottak”. Szemben az ötvenes évekkel „az életszínvonal emelésének követelménye a politika alappillére lett”, amely a társadalom „szinte minden rétege” számára megadta a „szerény, de biztos anyagi gyarapodás” perspektíváját. A tankönyv szerzői ki is fejtik és példákkal szemléltetik a »gulyáskommunizmus« és/vagy »fridzsiderszocializmus« lényegét: magyarán az élelmiszer- és áruellátás javulását, a lakáshiány enyhülését, a háztartási gépek tömegessé válását, az „egy élet munkájával elérhető autó vagy telek” birtoklását, a szomszédos országokhoz képest nagyobb utazási lehetőségeket (»kék útlevél« és »valutakeret«), vagy éppen a »kis szabadságok« rendszerét a »morgás jogától« a viccekig.

A személyi kultusz „szovjet megnyilvánulásai” szerencsére sosem tértek vissza, helyette – miként a tankönyv fogalmaz – a pártvezetés visszanyúlt a „magyar paternalista, tekintélyelvű modellhez”. Érdekes a szerzők Kádárról írott jellemzése is:

[...] sikerrel hitette el a magyar társadalommal, hogy a szovjet birodalom külső gyűrűjében az ő személye a lehetséges maximumot biztosítja arra, hogy folyamatosan kijátssza a szovjet vezetést a körülmények javítása érdekében. [Illetve] [...] kifejezetten törekedett a puritán vezető, az egyszerű „melós” képnek megőrzésére, ezt a célt szolgálta beszédstílusa és modora is.¹⁰³

A Kádár-kor gazdasági csúcsteljesítményének tekinthető – ám a politikai intézményrendszert érintetlenül hagyó – 1968-as új gazdasági mechanizmus „magában hordozta kudarcának okait”, de a tankönyvszerzők kiemelik, hogy „az ideológiai merevséggel szemben megjelent a reformálhatóság gondolata, s először került sor bizonyos csoportérdekek elismerésére”.¹⁰⁴ A ’70-es években mégis egymásra találtak a reform kárvallottjai (a nagyipari munkásság) és az innovatív kezdeményezések párton belüli ellenzéke (a „neosztálinisták” – Komócsin, Biszku, Pulai). A „munkásellenzék” prominensei nagyipari dolgozók romló jövedelmi helyzetére hivatkozva és a Szovjetunióban „korábban hangoztatott reformok” elmaradásának tudatában immár hatásosan támadták az új mechanizmust. Az 1972-es, a munkásosztály vezető erejét leszögező alkotmánymódosítás jól példázza a visszarendeződést, annak ellenére, hogy „a pártban ekkor már kisebbségben voltak a munkások”.¹⁰⁵

A visszarendeződés ellenére az IV. ötéves terv (1970–1975) idején a gazdaság még jelentős mértékben fejlődött:

Az energiafelhasználásban megnőtt a szénhidrogének aránya, a mezőgazdaságban gépesítették a fő munkafolyamatokat, a harmadik szektor pedig már 50%-kal részesült a beruházásokból.¹⁰⁶

Viszont az 1973-as olajárrobbanás nyomán átalakuló világgazdaság dinamikáját a Kádár-kori gazdaság már nem tudta lekövetni, s erre a reformerektől mentesített pártvezetés sem mutatott hajlandóságot. A tankönyv ismét sokatmondóan fogalmaz:

A reformok továbbvitele talán megfelelő válasz lehetett volna a gazdasági kihívásokra, a leállításukkal azonban a magyar vezetés több éven át nem reagált a változásokra.¹⁰⁷

A lemaradás/leszakadás tankönyvben előkerülő leggyakoribb hívószavai: a Németh Károly irányította magyar gazdaságpolitika, az

eladósodás/adósságcsapda, az infláció, az energiapazarló nagyvállalatok, a »kötelező« életszínvonal-emelés, a munkanélküliség elkerülése, a „KGST-piac igénytelensége”, az alacsony színvonalú termelési struktúra, az elhibázott nagyberuházások, a versenyképes ágazatok hiánya, illetve a stagnáló nemzeti jövedelem. A következmények pedig a lakosság teljes »önkizsákmányolás«-a, az „erkölcsi és szellemi hanyatlás”, valamint a politikai intézmények iránti bizalom hiánya.

A Műszaki Könyvkiadó gondozásában megjelent tankönyvben az MKP-t „erős, fegyvelmezett” pártnak nevezik, melynek tagsága pár hónap leforgása alatt néhány ezer főről megközelítőleg félmillióra duzzadt. A párthoz a karrieristákon kívül a „múlttal való teljes szakítás” hívei csatlakoztak, főleg munkások és szegényparasztk.¹⁰⁸ A háborúban összerogyott magyar gazdaság újraindítása „az ilyen feladatokra leginkább felkészült” MKP javaslatai alapján, tehát a piaci viszonyok féken tartásával, hangsúlyos állami beavatkozással történt. Az újjáépítés kéz a kézben járt a Szovjetunió gazdasági térnyerésével, amely a „jóvátételi szállítások ellenőrzésével döntő befolyáshoz jutott” a magyar gazdaságban. Az ennek következtében előállt helyzet jellemzésére a szerzők idézik az akkori budapesti amerikai nagykövetet, feltételezhetően Arthur Schoenfeldet: „[...] az egykor gazdaságilag független Magyarország alig több mint egy év alatt szinte a Szovjetunió gazdasági gyarmata lett.”¹⁰⁹

Alig egy évre rá, 1947-ben, a hidegháború kiteljesedésének kezdetén a hazai politikai élet az „egypárti, szovjet mintájú diktatúra” felé mozdult el. A „nyílt pártállami rendszer”, a »Rákosi-korszak«, a „tulajdonképpeni ötvenes évek” kezdetét a tankönyv 1948/49 fordulójára teszi, s a tartóssá váló szuperhatalmi szembenállás és katonai erőegyensúly hosszú időre ki is jelölte a magyarországi történelmi fejlődés kereteit.

Ha korábban még lehettek illúziók az ország függetlenségéről, 1947 tavaszán világossá vált: a szovjet csapatok országunk területén maradnak. Magyarország nem csupán a Szovjetunió érdekeinek megfelelő külpolitikát folytató, „finnlandizált” állam lett, hanem a „*béketábor*” [eredeti kurzív kiemelés] szoros függésben tartott tagja, a látszatfüggetlenség kulisszáival alig leplezett bábállam.¹¹⁰

Az ország hatalmi struktúrájának átalakításáról szólva a szerzők megállapítják, hogy a Minisztertanács a „pártállami diktatúra végrehajtójává vált”, az Elnöki Tanács törvényerejű rendeleteit pedig az

„engedelmes országgyűlés” emelte utólag törvényerőre. Az ágazati kialakítású szakszervezeteket „lényegében megfosztották érdekvédelmi szerepüktől és jogaiktól”. Az 1949-ben elfogadott új alkotmány „gyakorlatilag az 1936-os szovjet alkotmány átvétele volt”.¹¹¹ A tankönyvi főszöveg szerint a Rákosi által dominált időszakban, a „gazdaság és a társadalom »államosítása«” nyomán kiépült »népi demokratikus« rendszer elsődleges támaszai „a szovjet megszálló erők és az állami terror” voltak, ugyanakkor fel tudott mutatni releváns támogatottságot is:

A közvetlen haszonélvezőkön kívül (párt- és állami bürokrácia, funkcionárius réteg) számos társadalmi csoport, főleg az 1945 előtt vagyontalan, képzetlen, alacsony megbecsülésű elemek tényleges emelkedésként éltek meg a változásokat. A szocializmus meghirdetett céljai, elsősorban a társadalmi egyenlőség és a szociális biztonság, vonzották az emberek nagy részét. [...] Ezt a „bizalmi tőkét” semmisítette meg az ötvenes évek erőszakhulláma.¹¹²

A jelen tanulmányban vizsgált tankönyvek közül a Repárszky–Dupcsik–Ujvári szerzőtrío munkája kínálja az információtartalmát tekintve legteljesebb, megállapításait vizsgálva pedig legárnyaltabb Rákosi-életút-összegzést, s mindezt egy önálló, kétoldalas portrélecke formájában, melyből nem hiányoznak a fokozatosan eltorzult személyiség metamorfózisának szakaszai, a párt szervezése és egy személyi irányítása okán viselt intrikái, gátlástalansága, valamint a koncepciók perekben vitt kulcsszerepe, de szó esik alkalmazkodóképességéről és nagyfokú intelligenciájáról, ahogy kiváló nyelvtudásáról is.¹¹³

„A diktatúra gazdaságpolitikája” címet viselő alfejezetben, az első öt éves tervről tájékoztatva megjegyzi, hogy a „szocialista mozgalom” gazdaságfilozófiájának centrumában álló gyors ütemű iparfejlesztés – mint a kapitalista világhoz mért lemaradás ellenszere – „önmagában reális elképzelés” volt, noha hamar „eltorzította a hidegháborús légkör”.¹¹⁴ A helyzeten érdemben az akkor alakult KGST sem tudott segíteni, hiszen a blokk országai az egymás között megvalósított árucseré helyett leginkább önellátásra rendezkedtek be. A szerzők megállapítása a szocialista gazdasági integrációt célként kitűző KGST első periódusáról pontos, de a későbbi évtizedek kelet-európai gazdaságtörténetét is feldolgozó leckékben mindezt sajnos már nem egészítik ki azzal, hogy a sugaras szerkezetet – melynek középpontjában

Moszkva állt – a '60-as évek derekától felváltotta az átlós struktúra, ami jelentősen fellendítette a szocialista blokk országainak kereskedelmi kapcsolatait.¹¹⁵ Ezzel szemben a könyvben mindössze ennyi áll:

[...] a szocialista országok gazdasági integrációja sosem volt túl mély – a közös csak az volt, hogy valamennyi ország jelentősen függött a Szovjetuniótól, mint legfontosabb gazdasági partnerétől.¹¹⁶

A szerzők bár foglalkoznak a Rákosi-korban felgyorsított társadalmi mobilitással, mégis szinte kizárólag annak kárvallottjairól emlékeznek meg – a tulajdonuktól megfosztott földbirtokosokról és tőkésekről, a kisiparosokról és kiskereskedőkről, a vegzált »úri középosztály«-ról és egyéb »reakciós elemek«-ről, a kényszerből a „nagyberuházások színhelyeire” költöző parasztokról. Viszonylag kevés szó esik – a tagadhatatlan és el nem hallgatható erőszakhullámok taglálása során – a háború utáni új korszak (relatív) nyerteseiről, akik ráadásul nem is mindannyian voltak az állampárt feltétlen híveinek tekinthetők. Nevezettekről ezt olvashatjuk:

A milliókat érintő hirtelen életformaváltás az „alulról jövők” számára emberibb, civilizáltabb életforma lehetőségét teremtette meg, ugyanakkor az erőltettség szétzilálta korábbi kapcsolatrendszereiket (kis közösségek, család), beidegződéseiket.¹¹⁷

Hasonló aspektusból vizsgálják az iskolarendszer reformját, hiszen annak „a társadalmi tudat átalakításában kitüntetett szerep jutott”. A köz- és felsőoktatás kibővítéséről (a 8 osztályos általános iskola és 4 osztályos gimnázium bevezetése, a technikumok és szakmunkásképző intézetek, új egyetemek és főiskolák, illetve az ott létrehozott esti és levelező tagozatok) részletesen írnak, bár sietve leszögezik, hogy a munkás és paraszti háttérű diákok beiskolázása politikai célokat szolgált, az oktatási hálózat nem bírta el a köznevelésbe bevont tömegeket, s különösen a humán és művészeti tárgyak szenvedték meg korszakot átható mennyiségi szemléletet. Utóbbi átjárta a jelentős állami források átcsoportosításával kiterjesztett közművelődést is. A „mindenható pártállam” pedig a mindennapi élet megszervezésének ambícióján túl igyekezett korlátozni a család szerepét (is). Mindeközben „az egyenlőségi elv megcsúfolásaként” a pártelit a lakosság átlagos életkörülményeihez mérten „kiugróan magas” nivót biztosított saját maga számára.¹¹⁸

A kiváló Nagy Imre-portrét közlő tankönyv a rendszerváltás utáni új, korszakos jelentőségű történeti kutatások támasztotta igénynek megfelelően az '56-os forradalom alaposan kidolgozott áttekintését kínálja. A forradalomban érintett politikai irányzatok és csoportosulások sokszínűségét a „rákosista-sztálinista torzításoktól mentes” szocializmust megvalósítani kívánó reformszocialisták, az üzemi öngazgatásért és közvetlen demokráciáért síkra szálló munkástanácsok és forradalmi bizottságok, a kapitalista piacgazdaság és a „szovjet típusú egypártrendszer” hibáin felülemelkedni kívánó harmadik utasok említésével, illetve a konzervatív-katolikus erők vezéralakjának, Mindszenty Józsefnek a november 3-i beszédéből vett részlettel illusztrálja.

A szerzők a párház ostromával kapcsolatban megjegyzik, hogy a Köztársaság téri eseménysor „[...] a magukat megadó ÁVH-sok egy részének lemeszárlásával megmutatta a fegyveres felkelők engesztelhetetlenségét és kíméletlenségét”. Az október utolsó napjaiban meginduló pártszerveződésekről így írnak:

A pártok programjai megegyeztek a külpolitikai semlegesség, a többpártrendszerű demokrácia, az emberi jogok, a szociális biztonság megteremtésének igényében. Egyetlen jelentős szervezet sem kívánta visszaállítani az 1945 előtti állapotokat, s nem kérdőjelezte meg a földosztást és az államosításokat sem. A magántulajdon védelmét a kisvállalkozásokra értették – egybehangozva a közvéleménnyel.¹¹⁹

A tankönyvi megfogalmazás alapján a szovjet befolyás 1956 után – a Hruscsov- és a Brezsnyev-korszakban egyformán – „áttételesen, közvetett módon érvényesült”. A „feltétlen irányító szerepét” több mint harminc éven át megőrző, „a Rákosi-korszak hibáit elemző, gyakorlatias” Kádár, aki „minden lehetséges módon kinyilvánította szövetségesi hűségét a Szovjetunió iránt”, összességében ügyesen („óvatosan és sikeresen”) élt a szovjet olvadás időszakának kibővült mozgásterére adta lehetőségekkel. Az új főtítkárral azonosított bő három évtizedben „a forradalom leverésével legyőzött társadalom megbékéltetése” lépésről lépésre a politika implicit irányelvévé vált, melynek szellemében a „nyílt és teljes azonosulás” helyett az átlagembertől immár elfogadták a „politikai közömbösség”-et is. A személyi kultusszal együtt végérvényesen eltűnt a „hazug és harsány sikerpropaganda”, s bár szűk, de mégis biztosított keretek között egyes esetekben akár a „bírálat is nyilvánosságot kaphatott”. Az életkörü-

mények fokozatos javulása révén mind mélyebb legitimációt nyerő politikai-társadalmi berendezkedés őreként mindvégig fennmaradt a rendőrállami infrastruktúra a maga apparátusával és forrásaival. Az „alapjában értelmiségellenes” Kádár a tudomány- és művészetpolitika vonatkozásában szabad kezet adott a nála liberálisabb, reformpárti(bb) Aczélnak.¹²⁰

A Kádár-kori társadalmat és életkörülményeket bemutató alfejezetből kiderül, hogy a rendszer vezető erejének beállított, s a felpörgetett iparosítási programnak köszönhetően leggyorsabban növekedő osztály, a munkásság „a maga egészében sosem irányította a társadalmat”. A közigazgatást, a gazdaságot, a kultúrát és a tudományt irányító, vezető pozícióba ültetett pártkáderek – a „nómenklatúra” – saját döntési helyzetéhez, politikai hatalmához képest „még a ’70-es években sem rendelkezett elégséges szaktudással”. Ez is szerepet játszott abban, hogy a pártállami (hatalmi) elit befogadta a szakmai elit bizonyos tagjait. A termelésirányításban kulcsszerepet játszó mérnöki-műszaki értelmiség tartósan kedvezőbb jövedelmi helyzetbe került, míg pl. „a pedagógusok megbecsülése elmaradt a rendszer által elvárt társadalom-alkító feladatok nehézségétől”. A befejezett szövetkezetesítés alapjaiban változtatta meg a parasztság helyzetét: az egykori agrárnépesség közel fele továbbra is a mezőgazdaságban, igaz, annak nagyüzemi formájában, a téeszekben és az állami gazdaságokban dolgozott, míg másik része az iparban és a közlekedésben helyezkedett el. Perspektíváikról, életkörülményeikről szólva a tankönyv szerzői így fogalmaztak:

Ha általánosságban nem is jelentett hátrányt falun élni, a rossz infrastruktúrájú kistelepülések lakói menthetetlenül a társadalmi lejtőre kerültek.¹²¹

Az előzőekben már tárgyalt, valamint az azt követő alfejezetben (*Gazdasági viszonyok. Az 1968-as reform*) a hiánygazdaság és a pártelit (vagy más, keményebb érdekérvényesítésre képes csoportok) privilégiumai mellett szó esik a női emancipáció „biztosítása érdekében” kibővített bölcsődei és óvodai hálózatról – de a GYES-ről és a GYED-ről már nem! –, a nyugati utazási lehetőségekről, az 1970-re felépített egymillió új lakásról, az általánossá tett társadalombiztosításról és az államilag finanszírozott („ingyenes”) egészségügyről, továbbá a jövedelmekről, amelyek a kevésbé hatékony teljes foglalkoztatottság fenntartása ellenére „jelentősen nőttek”. A szerzőket idézve:

Az élelmezés akkorát javult, hogy a külföldi megfigyelők egyenesen „gulyáskommunizmusról” beszéltek. [Néhány sorral lejjebb pedig:] „A növekvő életszínvonal, a javuló társadalmi közérzet egyelőre elfedte, hogy az elvileg mindenkinek járó társadalmi szolgáltatásokhoz mégsem egyenlő mértékben lehet hozzájutni [...]. Az egészségügy nem tudta mindenkinek megadni a törvényben előírt színvonalas ellátást. [...] Az iskolák – kellő anyagiak híján – nehogy csökkentették, inkább újratermelték, sőt fokozták a társadalmi rétegek közötti kulturális különbségeket, ez viszont nagyban gátolta a hátrányos helyzetűek felzárkózását.¹²²

Az átalakuló ipari szerkezet eredményeit felsorolva, egyebek mellett, előkerül a szovjetunióbeli szénhidrogének exportján felfutó energiaprogram, vagy éppen az utóbbi sikere miatt is sokrétű, „erőltetett ütemű” fejlesztésén átesett hazai vegyipar, de nem marad ki a szovjet–magyar alumíniumegyezmény és a KGST-szakosodásnak köszönhetően a világ hatodik legnagyobb autóbuszgyártójává vált Ikarus sem. A túl gyors (ellenőrizhetetlen) változásoktól tartó pártvezetés óvatossága miatt csak fokozatosan bevezetett új gazdasági mechanizmust „a szocialista tábor legradikálisabb” gazdaságirányítási reformjának nevezik, noha a politikai dimenzió teljes hiányán túl nem dönthetett meg olyan „tabukat”, mint az „állami (»össznépi«) tulajdon elsősége” vagy a párt gazdaságban betöltött vezető szerepe.¹²³

A reform vesztét a pozíciót féltő, „a szocializmus társadalmi igazságosságára” hivatkozó »munkásellenzék« leplezetlen kritikája, folyamatos intrikái és az újíto kezdeményezések számára kedvezőtlenül alakuló nemzetközi klíma – a csehszlovákiai bevonulás, illetve az addigra ad acta tett szovjet, lengyel és keletnémet reformtervek – együttesen okozták. A mechanizmus eredményei – vélik a szerzők – azonban még így is jelentősek voltak: a „világgazdasági összetetésben közepes” magyarországi gazdaság az agrárszektor mellett néhány ipari területen tartósan felvette a versenyt a centrumországokkal. Ismét szó szerint idézve a tankönyvet: „Az életszínvonal, az életminőség a ’70-es években látványosan javult.”¹²⁴

Miután a „szakértelemmel, vállalkozói és menedzsmenttalajdonságokkal” felvértezett reformerek körül a saját hatalmi pozícióit féltő, a »kemény diktatúra« szóhasználatát felelevenítő »munkásellenzék« egyre erőteljesebb nyílt fellépésének köszönhetően elfogyott a levegő, a »kádárizmus« megmentése csakis a reform leállításával – a lényegi elemek ellehetetlenítésével – volt elérhető. Pedig éppen ek-

kor – veti közbe Ujvári Pál –, a ’73-as olajválság után, a világgazdaság grandiózus szerkezetváltásának hajnalán „lett volna igazán szükség a piacgazdasági alkalmazkodásra, a vállalkozóbarát gazdaságpolitikára”. A nemzetközi hitelekbeől megvalósított nagyberuházások kudarca – a »tervszerű eladósodás« zsákutcának bizonyult stratégiája –, továbbá a világgazdasági cserearányok romlása ellenére is mindenfajta modernizációra alkalmatlan, kötött gazdasági szerkezet az évtized végére fenntarthatatlan pályára állították az országot. (Az már csak a jelen sorok írójának kiegészítése, hogy a Böröcz József által megalkotott „kettős függőség” koncepciója¹²⁵ tökéletesen illett a késő Kádár-kori Magyarországra: ugyan politikailag továbbra is a Szovjetuniótól függött, de gazdaságát és társadalmi rendszerét már nyugati hitelekbeől finanszírozta.) Az 1977-ben újfent elővett reformelképzeléseket a „körülmények nyomására” még meg is kellett haladni. A stagfláció által gúzsba kötött lakosság nagy része csak a második gazdaságban való minél nagyobb részvétellel, „kíméletlen önkizsákmányolás árán” tudott némiképp javítani a helyzetén. A tankönyv így összegezte:

A piacgazdaság térnyerése azonban még mindig elmaradt a szükséges ütemtől. [...] Az ország talponmaradásának, a válságból való kilábalásának legnagyobb gátja, a pártállam lényegében érintetlen politikai rendszere lett.¹²⁶

Az eredetileg a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában megjelent forrásközpontú tankönyv koalíciós éveknek szentelt leckéjében (*Demokratikus kísérlet és a kommunista diktatúra előkészítése Magyarországon*) olvasható, hogy az újjáépítést az „állami ellenőrzés fokozásával” és „egyre szélesebb körű államosítással” összekapcsoló MKP „átlátta a gazdasági helyreállítás politikai fontosságát”, ezért kezdettől fogva törekedett, hogy megszerezze a hazai gazdaságirányítás kulcspozícióit. Ebbe a stratégiába tökéletesen illett a Vas Zoltán vezette Gazdasági Főtanács létrehozása.¹²⁷ A lecke nézőpontok-részében a következő, vitaindítónak szánt szerzői állásfoglalás olvasható:

[...] Az kétségtelen tény, hogy a szovjet csapatok harca nyomán sikerült megszabadulnia Magyarországnak a német és nyilas uralom alól, mely számos embernek a közvetlen életveszélyt jelentette. Az sem vitatható, hogy a szovjet hadsereg győzelmével béke lett az országban, ki lehetett jönni az óvóhelyekről, és hozzá lehetett kezdeni a normális élethez. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy a szovjet csa-

patok a lakossággal szemben nem úgy viselkedtek, mint felszabadítók. A harcok alatt és a harcokat követően a szovjet csapatok senkinek sem garantálták a személyes biztonságot és a vagyonszolgálatot. Magyarország 1945-öt követően szovjet érdekszférába került, és olyan társadalmi rendszert kényszerítettek az országra, amelyet a lakosság döntő többsége nem akart.¹²⁸

A sztálini rendszer létrejöttéről szóló leckében (*A diktatúra kiépítése*) a szerzők kiemelik, hogy az MKP a polgári demokrácia bázisának „szétzilálására” törekedett, s a hatalmi harcban ügyesen felhasználta a tömegeket, illetve a „demagógia és a megfélemlítés eszközeit”. Az 1948-ra „kommunista programmal és vezetéssel” megalakult MDP, nem sokkal később, felszámolva a többpártrendszert „kommunista diktatúrát vezetett be”.¹²⁹ A lecke végén a diákok eltérő történelmi nézőpontokat (Ungváry Krisztián, Huszár Tibor, Romsics Ignác, Glatz Ferenc) ismerhetnek meg a kommunista átmenetről, s a szerzői vitaindító sem marad el:

Az 1945–1947 közötti időszakot *a történészek egy része* egyértelműen pozitív, haladó demokráciaként jellemzi, azzal az indoklással, hogy sikerült felszámolni a második világháború előtti rendi-feudális viszonyokat, a tekintélyelvű és nacionalista államberendezkedést, és polgári demokratikus viszonyok jöttek létre. *Ezzel ellentétesen jó néhány történész* úgy véli, hogy Magyarországon a szovjet hadsereg megjelenése nem a demokratikus viszonyokat hozta el, hanem egy újabb diktatúrát, mely gyakorlatilag 1945-től kialakult, és az 1947-ig tartó folyamat nem demokratikus kísérletként, hanem a valódi diktatúra elleplezéséként értelmezhető.¹³⁰ [A dőlt kiemelések tőlem – MB]

Az idézett történészek közül egyedül Huszár értékeli pozitívan („a népfront reális történelmi alternatíva volt”) a háborút követő, rövid életű többpárti időszakot, míg pl. Romsics már a »koalíciós évek« elnevezést is eufemizmusnak tartja. A figyelmesen olvasó diákok pedig segítség nélkül is felfedezhetik, hogy a tankönyv szerzői ezen „vitát” lényegében maguk döntötték el, rögtön a lecke címének (lásd fentebb) kiválasztásával.

A Rákosi-korszaknak dedikált leckében rögzítik, hogy a rendszer bár „a nincstelenek millióinak ígért jobb életet”, a hangzatos szövegeknek egyre kisebb részét váltotta valóra, ezért „a diktatúra valóság-

gos támogatóinak köre egyre szűkült”. Az adott szót egyes esetekben (>vas és acél országa<) csakugyan megtartották, de az „óriási áldozatok árán” létrehozott (nehéz)ipar általánosságban korszerűtlenre és alacsony hatékonyságúra sikeredett, fejlesztése ráadásul összekapcsolódott a „korszakban még inkább elavult” önellátásra való törekvéssel. A tévesztés eszközével pedig a mezőgazdaság társadalmasításán túl a párt „meg kívánta törni” a magántulajdonnal rendelkező, ezért egzisztenciájában még független parasztság politikai erejét.¹³¹ A lecke archívum-részében, a „totális diktatúra kiépítése” gyűjtőcím alatt többek között Rajk László vallatásának jegyzőkönyvéből, Hegedüs Andrásról (*Élet egy eszme árnyékában*), Szász Bélától (*Minden kényszer nélkül*) és Nógrádi Sándor visszaemlékezéséből kapunk részleteket. A Rajk-per emlékezete köré építették fel a vitára sarkálló nézőpontok modult, Fejtő Ferenc (*Budapesttől Párizsig*) és Károlyi Mihály (*Hit, illúziók nélkül*) memoárjának részleteivel.

1956 jelentőségét a szerzők is aláhúzzák, kijelentve, hogy annak „emléke kitörölhetetlen maradt, s jelentősen meghatározta hazánk további történelmét”.¹³² A forradalmat feldolgozó leckéhez ajánlott nézőpontok-rész tartalmazza Mindszenty november 3-i rádióbeszédének részletét, illetve a Hollós-házaspár (Hollós Ervin és Lajtai Vera) könyvéből (*Köztársaság tér 1956*) idézett állításokat. Noha a tankönyv szerzői nem közlik a diák-olvasókkal a citált kötet hátterét, a szóbeli feladat megfogalmazásával mégis arra sarkallják őket, hogy saját maguk döntsék el, a Hollósék megfogalmazta „vádak igazak-e vagy hamisak?” Mindeközben az ugyanezen részben található „perdöntő” szerzői állásfoglalás nem hagy(hat) sok kétséget a témáról esetleg polemizálni szándékozó tanulóknak:

A november 3-án elhangzott rádióbeszéde a mai napig is vitákat gerjeszt. A Kádár-rendszer évtizedekig e beszéddel igazolta az események ellenforradalmi jellegét.¹³³

Már csak azért sem, mert a következő leckében (*Megtorlások és konszolidáció*) a forradalmat leverő „külső erőszak” által helyzetbe hozott Kádár-kormányról és MSZMP-ről írnak, akik a „társadalom ellenállását” kizárólag a szovjet csapatokra, az „újonnan szervezett karhatalomra” (>pufajkások<), később pedig a munkásörségre támaszkodva „tudták letörni”. Ugyanitt olvashatjuk, hogy a forradalom a későbbiekben „tabuvá vált”, s még ellenforradalomként értékelve is az eseményeket, „csak a kiválasztottak szólhattak róla”, akik

„a történeteket egyre inkább elferdítették”. A forradalom Kádár-kori historiográfiájáról pedig megállapítják:

Ahogy telt az idő, úgy vált a hivatalos történetírás lapjain a forradalom köztörvényes bűnözők kegyetlenkedéseivé.¹³⁴

Az imént említett lecke tanórai interakcióra készítő nézőpontjait a szerzők Kádárnak a Nagy Imre-perben való érintettsége, a büntetőjogi eljárást tagadó nyilatkozatai (1956. november 12.; 14. és 27.; 1957. február 27. és április 4.) köré építették fel.

Néhány oldallal visszalapozva kiderül: a politikai konszolidáció elősegítette, hogy a forradalom leverése és a „kegyetlen megtorlások” egyre több emberben „keltették azt a meggyőződést”, hogy a szovjet típusú rendszer több nemzedéknyi időre berendezkedett. A lakosság jelentős része éppen emiatt kísérlete meg a „fennálló hatalommal való együttélést”, és sokan voltak az új hatalomhoz pártolók is. Az új pártállami hatalom a szabadságjogok korlátozásáért cserébe és „a politikai stabilizáció érdekében” alapvető fontosságúnak tekintette a lakosság életnívójának „szerény, de folyamatos” emelését. A mezőgazdaság immár beteljesített kollektivizálásának sikerében közrejátszott, hogy a parasztság számára is evidenssé vált a rendszerrel való együttélés kényszerű szüksége. A civilizáltabb módszerekkel (le)folytatott téteszesítés, valamint a háztájinak köszönhetően a munkától „el nem idegenített” agrárnépesség kedvezőbb hozzáállása a későbbiekben szavatolta a „jó élelmiszerellátást”, ami a Kádár-kor szociálpolitikájának „egyik tartópillérévé vált”.¹³⁵ Az „Aki nincs ellenünk, az velünk van!” főtítkári állásfoglalás pedig kijelölte az »élni és élni hagyni« politikáját, amely „több mint két évtizedre megteremtette a hatalom és a társadalom nagyobb konfliktusok nélküli együttműködését”.

A keleti blokkot a ’60-as évtizedben átható reformhangulat jegyében 1968-ban – szovjet engedéllyel – vezették be a piacgazdasági jellegű ösztönzőket a népgazdaság vérkeringésébe becsatornázni kívánó mechanizmusreformot, s noha a mezőgazdaságban, illetve az ahhoz szervesen kapcsolódó élelmiszer- és vegyiparban tagadhatatlan sikereket értek el, „az ország lemaradása a nemzetközi szinthez alig mérséklődött”. A szerzők azonban kiemelkedő jelentőségűnek vélik, hogy a „Kádár-korszakban megszűnt a napi nélkülözés”. A reformnak köszönhetően, legalábbis régiós mércével, de „robbanásszerűen nőtt a lakossági fogyasztás”. A gazdasági eredmények „széles körű” társadalmi mobilitást segítettek elő: az oktatás és a közművelődés országos

kiterjedésű hálózatának megteremtése nyomán nőtt az elsőgenerációs értelmiségiek aránya. A művészek mozgástera a „híres-hírhedt” 3T ellenére tágult, a sajtótermékek működése és a könyvkiadás pedig a korábbi állapotokhoz képest szabadabbá válhatott.¹³⁶ A lecke (»A legvidámabb barakk« – »a gulyáskommunizmus« időszaka) szakmai nézőpontjai (*Az MSZMP állásfoglalása néhány antimarxista társadalomkutató írásáról*, 1973) a Lukács-iskola (a forrásrészlet alapján leginkább Heller Ágnes) félreállításának körülményeire és valódi okaira kívánja rávezetni a fogékonyabb tanulókat.

A Száray–Kaposi szerzőpáros szerint az új gazdasági mechanizmus „1974-es leállítás” mögött a pártelit azon meghatározó tagjai álltak, akik felismerték, hogy a piaci elemek mind szélesebb körének beemelése gyakorlatilag a „pártállam felszámolásához vezethet”. A világgazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás elutasítása egyben felvetette a „szocialista rendszer” érdemi megreformálhatóságának kérdését is. Ezzel egy időben a tömegek politikai „tisztánlátását” nehezítette, hogy az ország gazdaságának egyes szektoraiban még a ’70-es években is „jelentős eredmények” születtek. Míg a mezőgazdaság impozáns felfutást produkálva nemzetközi összevetésben is sikerrel állt helyt, a „politikából kirekesztett emberek” nagyobbik hányadának figyelme az „egyéni vagyonszerzés” felé fordult. A magyar külpolitika is ebben a tíz esztendőben vált, a lakossági megítélés alapján is, „sikerágazattá”. Különösen Bruno Kreisky Ausztriájával ápolt jószomszédi viszony egyik kézzelfogható hozadéka a vízumkényszer eltörlése volt. A Magyar Népköztársaság rendezte kapcsolatait az Egyesült Államokkal, a szociáldemokrata kancellárok vezette NSZK-val, valamint a Vatikánnal. A határon túli magyar kisebbségekről is egyre szabadabban lehetett beszélni, a romániai magyarság helyzete „ismét a közbeszéd tárgyává válhatott”.

A Kádár-rendszer alapjainak megrendülését (*A szocializmus válsága Magyarországon*) a tankönyv a „tervgazdálkodás által gúzsba kötött, a KGST piacára kényszerített” magyar gazdaság nemzetközi trendekhez való alkalmazkodási képességeinek hiányával, az államilag dotált, de még a ’80-as évek elején sem kellően termelékeny ipar növekvő versenyhátrányával, a nyugati kölcsönök „súlyos gazdasági tévedésen” alapuló felhasználásával, illetve az életszínvonalpolitika drasztikus feladásának elutasításával magyaráz. Utóbbiról az „1956-ból levont tanulságok” miatt a pártvezetés sokáig hallani sem akart. A hazai gazdaságot már az 1979-es megszorítások sem tudták növekedő pályára állítani, ennél fogva az adósságcsapdát nem sikerült

elkerülni. Az állam egyre kevésbé volt képes működtetni a „szocialista rendszer vívmányainak” tekintett közszolgáltatásokat, ami egyre nagyobb tömegeket távolított el a rendszertől.¹³⁷ A lecke – az előzőkben már megismert módszertan alapján – eltérő aspektusokból (e helyütt Paul Lendvaitól, Kemény Istvántól és Kopátsy Sándortól idézve) járja körül a XX. század leghosszabb ideig hatalmon lévő magyar politikusanak, Kádárnak az alakját. S valóban, a poláris értékelések – remélhetőleg értelmes – vitára, akár írásbeli munkák (esszék, projektek, házi dolgozatok) létrehozására ösztönöztek. A szerzők 2010-ben maguk is erre kérték a tanulókat:

Vitassuk meg Kádár János szerepét! Vitassuk meg a Kádár-korszak előnyeit és hátrányait! Értékeljük a korszak jelentőségét, történelmi távlatból, mai szemmel!¹³⁸

Összegzés

Mint az előzőekből is kiolvasható, a vizsgált tankönyvek meglehetősen hasonló megvilágításban tárgyalják a magyarországi államszocializmus időszakát, illetve a Szovjetunió és a keleti blokk országainak történelmét. Magyar vonatkozásban az 1945-től 1989/90-ig tartó időszakról, hangsúlyozva annak tagoltságát, egybehangzóan, mint diktatúráról írnak,¹³⁹ és általában is az állampárti rendszer negatív elemeit emelik ki. Tudván, hogy a hamis „mítoszok”¹⁴⁰ (hamis vagy félig hamis tudati elemek), de tágabb kontextusban a tanított korszakhoz kapcsolódó – adott esetben bizony valós – életélmények felnagyítása, a személyes vagy családi/rokoni/ismerősi tapasztalatok abszolutizálása könnyedén torz (vagy legalábbis egysíkú, kiegyensúlyozatlan) múltrekonstrukcióhoz vezethet, mindenki számára belátható, hogy a rendszerváltást követő két évtized tankönyvszerzői hatalmas kihívásokkal néztek szembe.

Ahogy már a tanulmány elején is utaltunk rá, az elemzett tankönyveket heterogén terminológia jellemzi. A „kommunizmus” és a „szocializmus” fogalmak éppúgy, mint a „kommunista” és a „szocialista” jelzők szinte egymás szinonimájaként szerepelnek a szövegekben (a „szovjet”-ről már nem is beszélve). Ezen érdeemben az sem segít, amikor a szerzők egyszerűbben dekódolható szerkezeteket alkotnak, pl. „kommunista rendszer” vagy „kommunista diktatúra”, „szocialista gazdaság” vagy „szocialista ország”, ha és amennyiben valamelyik

„rokon” leckében/fejezetben, mindössze néhány oldal különbséggel, „kommunista” majd „szocialista tömb”-öt írnak. Miután megtörtént a kommunista-szocialista fogalmi azonosítás, a szinonimák (pl. tömbblokk, országok-államok stb.) mátrixa csak ront a helyzeten. Fontos leszögezni: a kelet-európai állampárti berendezkedések uralmon lévő pártjai kommunistaként határozták meg önmagukat, ugyanakkor a körülöttük és általuk kiépült rendszerek öndefiníciójuk szerint szocialisták voltak. Joggal vélhetjük úgy, hogy ezen berendezkedések a szocializmus lényegi munkásmozgalmi kritériumainak nem feleltek meg, ekkor azonban kommunistának végképp nem nevezhetjük őket. A sztálini „prototípust” és a jaltai világrendben annak mintájára felépített kelet-európai államszocialista rendszereket kommunizmusként azonosító „tankönyvi” definíció az észak-amerikai politológiából került át a közép-kelet-európai tudományosságba 1989/90 után.¹⁴¹ Ennek ismeretében talán célszerűbb lett volna „államszocializmus”-t vagy „létező/létezett szocializmus”-t írni.

Szintén elmondható, hogy a tankönyvi szövegekben főleg az államszocializmus jobb- és nem a baloldali kritikái kerülnek elő, pl. a lengyelországi Szolidaritás kapcsán, amelynek markáns (munkásönigazgatói) balszárnyáról alig kapunk információkat.¹⁴² A közép-kelet-európai országok, köztük Magyarország (nép)gazdaságáról szólva a szerzők nem térnek ki a térségre általánosan – már a második világháború előtt is – jellemző tökehiányos állapotra, a centrum melletti félperifériás fejlődés súlyos ellentmondásaira. A KGST mint szocialista gazdasági integráció kísérlete elbukott, hiszen sosem volt képes felzárkózni a Nyugathoz, de látnunk kell, hogy többszörös versenyhátrányból indult, s később sem a világ gazdaságtól elzárt szövetségként, egyfajta hatalmas „zárványként” működött.¹⁴³ S ha már kitértünk a félperifériás fejlődés kérdésére: a kelet-európai államszocialista rendszereket – objektív szempontok alapján – nemcsak a Nyugattal való minduntalan összevetésben, hanem inkább az 1945-ös „kiindulási” állapotokhoz mért teljesítményüket állítva egymás mellé lenne szükséges megítélni.¹⁴⁴ A téma a rendszerváltás mikéntje miatt is megkerülhetetlen: az „önkorlátozó hatalom kádári eszméje”¹⁴⁵ esszenciális komponense volt a békés átmenetnek.

A gyakran következtetlen fogalomhasználaton túl hiányként mutatkozik az állampárti rendszer uralmi viszonyainak árnyaltabb ábrázolása. Jelen esetben is igaz az, amit Bartha Eszter a szovjet államszocializmus historiográfiájával, leginkább a totalitárius iskola kapcsán találóan megjegyzett: az elemzett tankönyvek zömmel az

egypárti politikai centrum *output* oldalára koncentrálnak, tehát azokat a kényszerítő eszközöket, hatalomtechnikai stratégiákat, a legszűkebb pártelitben hozott döntéseket mutatják be, amelyekkel a központ elérte hatalma fenntartását, csúnya anakronizmussal élve *menedzselt* saját rendszerét. Ugyanakkor kevesebb szó esik az *input* oldaláról, elsősorban a változó – éppenséggel a párt politikája, aktuális „vonala” nyomán alakított – hazai társadalmi körülményekről, másodrészt pedig a szovjet blokk belső dinamikájáról, amelyek állandó visszacsatolásra készítették a pártvezetést,¹⁴⁶ ’56 után lényegében folyamatos „nyomást” kifejtve. Romsics Ignác a különböző konzervatív-liberális történelmi narratívák, diskurzusok egyfajta szintézisét megteremteni kívánó klasszikus nagymonográfiájában a Kádár-korszak második szakaszáról (1962/63–1989) így fogalmaz: „[...] az elméletileg egyébként mindvégig kidolgozatlan, s zárt logikai konstrukció helyett sokkal inkább pragmatista gyakorlatként értelmezhető »kádárizmus« stabilizálódott, és megkülönböztető jegyei karakterisztikussá váltak [...]”.¹⁴⁷ A közel egymillió – más vélemények szerint 700–800 ezer – párttag pedig a magyar társadalom „kádárizmus”-sal való „kiegyezésénél” többről árulkodik.

A tömegektől érkező jelzések döntéshozatali mechanizmusba való beépítéséből persze nem következik, hogy az így tett (pártvezetői) lépések helyesnek bizonyultak. Mégis, a ’70-es és a ’80-as években nyugati hitelekkel megvalósított nagyberuházások nyomán sokszor jobb munkakörülményeket kínáló gyárak,¹⁴⁸ környezetbarátabb üzemek létesültek, s bár termékeik a nemzetközi versenyben – sok okból kifolyólag – többnyire alulmaradtak, ám a kor Magyarországon és a KGST-n belül még akadt rájuk, akár élénk kereslet. A pazarlónak, hatékonytalanak, rugalmatlannak és elavultnak nevezett államszocialista (nagy)ipar,¹⁴⁹ ahogy a nagyüzemi mezőgazdaság és a hozzá kapcsolódó élelmiszeripar rendszerváltás utáni kálváriájáért az 1990 utáni hatalmi eliteket is nyilvánvaló felelősség terheli. Ezt – ha húsz-huszonöt évvel ezelőtt még nem is, de – 2022-ben talán már le lehet írni.

Jegyzetek

- ¹ Kaposi József: *Közelítések a történelemtanítás elméletéhez és gyakorlatához*. (Oktatási segédlet) Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2020. 52–53.
- ² Bebesi György – Kolontári Attila: Az orosz-szovjet történelem ábrázolása a rendszerváltás utáni magyarországi középiskolai történelem tankönyvekben, az

- 1990-es években. *Történelemtanítás*, (2010), 3. Online: https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2010/10/01_03_03-bebesi-kolontari.pdf
- ³ Halász Gábor: *A nyolcvanas évtized a magyar oktatásban*. (Szakértői háttér tanulmány) Online: http://halaszg.elte.hu/download/MTV%20tanulmany.htm#_ftn1
- ⁴ Ballér Endre: Az 1995-ös NAT értékelésének néhány kérdése. *Iskolakultúra*, (2013), 12. 4–5.
- ⁵ Bebesi–Kolontári (2010): i. m.
- ⁶ Ballér (2013): i. m. 11.
- ⁷ Kaposi (2020): i. m. 56.
- ⁸ Katona András: A megőrizve változtatás jegyében az új történelem kerettantervekről. *Történelemtanítás*, (2012), 2–4. Online: https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2013/01/03_02_09_Katona.pdf
- ⁹ Bebesi–Kolontári (2010): i. m.
- ¹⁰ A teljesség igénye nélkül: Sós Sándor: A tankönyvelemzés megközelítése és néhány tapasztalat. *Könyv és Nevelés*, (2002), 3. Online: <http://epa.oszk.hu/01200/01245/00015/11Sos.html>; Egri László: Tizenkettedik évfolyamos történelemtankönyvek összehasonlító elemzése. *Történelemtanítás*, (2013), 1. Online: https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2013/04/04_01_05_Egri.pdf
- ¹¹ A következő két tanulmány várhatóan még idén, 2022-ben megjelenik az *Eszméletben*.
- ¹² Herber Attila – Martos Ida – Moss László – Tisza László: *Történelem 6 (1914-től 1990-ig)*. Budapest, Reáltanoda Alapítvány, 1997. (~B5 méret, 368 számozott oldalon)
- ¹³ Repárszky Ildikó – Dupcsik Csaba – Ujvári Pál: *A befejezetlen múlt 6. A globális világ felé (1930–)*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 2001. (A4 méret, 306 számozott oldalon) A tankönyvet Németh István és Beluszky Tamás lektorálták. Jelen tanulmány vizsgálódásaiból – szintén terjedelmi okokból kifolyólag – kimarad Repárszky Ildikó és Dupcsik Csaba először 2003-ban megjelent (*Történelem IV*. Bp., Műszaki Könyvkiadó; lektorálták: Romsics Ignác és Nagy Péter), illetve Bihari Péter és Doba Dóra 2006-ban kiadott tankönyve (*Történelem a 12. évfolyam számára*. Bp., Műszaki Könyvkiadó; lektorálta: Rainer M. János).
- ¹⁴ Száray Miklós – Kaposi József: *Történelem IV. – Középiszokolák, 12. évfolyam*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, 2013. (A4 méret, 272 számozott oldalon, a tankönyv első kiadásának éve: 2006) A tankönyvet Romsics Ignác és Fischerné Dárdai Ágnes (utóbbi pedagógiai aspektusból) lektorálták.
- ¹⁵ Benkes Mihály – Borsányi György – Kende János – Krausz Tamás – Ravasz István – Ripp Zoltán – Rozsnyói Ágnes – Sipos Péter – Standeisky Éva – Szarka László – Székely Gábor: *Történelem IV*. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány – Cégér Kiadó, 2002. (~B5 méret, 404 számozott oldalon) A tankönyvet Harsányi Iván, Izsák Lajos, Mayer József, Ormos Mária, Romsics Ignác és Szabolcs Ottó lektorálták.
- ¹⁶ Hantos István – Bíró Gábor: *Történelem IV*. (Ember és társadalom) *Korunk története – XX. század*. (~B5 méret, 364 számozott oldalon) Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005. A tankönyvet Horváth Jenő lektorálta. Online: <https://www2.akg.hu/tortenelem/index.html#>

- ¹⁷ Salamon Konrád: *Történelem IV.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002. (A4 méret, 301 számozott oldalon, a tankönyv kiadásának első éve: 1994). A tankönyvet bírálták: Litván György és Párdányi Miklós.
- ¹⁸ Salamon (1994): i. m. 232.
- ¹⁹ Meg kell jegyezni, hogy Salamon, Száray és Kaposi, illetve Repárszky és Dupcsik (2009) tankönyveinek középiskolai oktathatósága, (köz)érthetősége és használhatósága alapján végzett összehasonlítását a Kölcsey Ferenc Gimnázium akkori tanára, Kovács Tamás már megtette. L.: Kovács Tamás: Tankönyv összehasonlítás és elemzés. In *Tankönyvvita a 12. évfolyam tankönyveiről.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – ELTE BTK, 2010. 141–158. (Ugyanebben a kötetben olvasható Katona András tanulmánya a *12. osztályos történelemtankönyvek didaktikai szempontú elemzéséről* a 101–121. oldalon. Ebben a Kovács-tanulmányhoz képest helyet kap a Lator-, a Kovács–Kovácsné- és a Bihari–Dobai-tankönyvek vizsgálatá is.)
- ²⁰ Ifj. Lator László: *Történelem IV. A XX. század.* (A középiskolák 12. évfolyama és a felnőttoktatás számára) Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005. (229 számozott oldalon) A tankönyvet Gelniczky György lektorálta.
- ²¹ Gyapay Gábor: *Történelem 6/2.* (A hatosztályos gimnáziumok hatodik osztálya, a nyolcosztályos gimnáziumok nyolcadik osztálya/évfolyama részére.) Karád, Comenius Kiadó Kft., 2004. (~B5 méret, 315 számozott oldalon)
- ²² Kovács István – Kovácsné Bede Ágnes: *Történelem, XX. század – 12. osztály.* Debrecen, Pedellus Tankönyvkiadó Kft., 2001. (~B5 méret, 279 számozott oldalon) A tankönyvet Romsics Ignác, Foki Tamás és Nóvé Béla lektorálták.
- ²³ A 2008-ban még sokszínű tankönyvpiachoz vö.: Hantos István: A tankönyv- és tananyagkészítés és a készítőik kálváriája. In Simon Mária (szerk.): *Tankönyvdiálogusok.* Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, 2008. 117.
- ²⁴ Kaposi (2020): i. m. 57–58.
- ²⁵ Csernyus László: A társadalomismeret modultantárgy bevezetésének első tapasztalatai. *Új Pedagógiai Szemle*, (2002), 3. 17–31. Online: <https://epa.oszk.hu/00000/00035/00058/2002-03-ta-Csernyus-Tarsadalomismeret.html>
- ²⁶ Noam Chomsky: Counting the bodies. (Review of ‘The Black Book of Communism’). *Spectre*, (2009), 9. Online: <http://www.spectre.org/global/chomsky.html>
- ²⁷ Vö.: Gilles Perrault: A kommunizmus: egy „fekete könyv” hamisításai. *Eszmélet*, (1998), 37. 82–87.
- ²⁸ Kisfaludy László: Történelem tankönyveink a felsőoktatási felvételik tükrében. *Könyv és Nevelés*, 2. (2000), 4. Online: <https://epa.oszk.hu/01200/01245/00008/cikk6.html>
- ²⁹ Bebesi György: Marx és a marxizmus. (A „Marx és a marxizmus néhány napjainkban használt magyarországi középiskolai tankönyvben” c. alfejezet). In Dévényi Anna – Gözsy Zoltán (szerk.): *Eszmetörténet.* Pécs, Kronosz Kiadó, 2017. 66.
- ³⁰ Ugyanakkor „A keleti tömb országai” alfejezetben szó esik a szövetségesek által felszabadított európai országokról. „Tekintettel arra, hogy a nemzetközi megállapodások a felszabadított országok vonatkozásában a szabad választások megtartását, s a minden demokratikus erő bevonásával kialakított kormányzatok létrehívását írták elő, Sztálin is ehhez igazította elképzeléseit.” Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 250.

- ³¹ A tankönyvben félkövérrel kiemelve a „megszállás” szó.
- ³² Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 263.
- ³³ „1944. március 19-én a németek ellenállás nélkül megszállták Magyarországot. Az ellenállásnak semmi esélye nem lett volna, a hadsereg felkészületlenül állt, az országot német erők vették körül, és valószínűleg a szlovák és román csapatok is segítettek volna a magyar ellenállás felszámolásában.” Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 290.
- ³⁴ Az államszocialista Magyarországról szóló két részt (IV. és VI.) Ujvári Pál jegyzi.
- ³⁵ A 18. fejezethez tartozik egy Rákosi Mátýásról szóló portré-lecke, továbbá egy, a kor hatalmi jelvényeit és képzőművészetét bemutató műhely-lecke „Címerek, szobrok, plakátok, festmények” címmel.
- ³⁶ A 19. fejezethez tartozik egy kétoldalas Nagy Imre-portré, valamint egy forrásfeldolgozásra épülő műhely-lecke „A forradalom napjai dokumentumokban” címmel.
- ³⁷ A fejezethez tartozik egy háromoldalas Kádár-portré és a rendszerváltás főbb eseményeit összefoglaló krónika-táblázat (A rendszerváltás, 1988–1990).
- ³⁸ A VI. rész második fejezete (*Az évezred végén*) a ’90-es évek végének Magyarországgal foglalkozik mindösszesen két oldalon, illetve tartalmaz egy gender témájú műhely-leckét is (*A rendszerváltás és a nők társadalmi szerepének változásai*).
- ³⁹ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 182.
- ⁴⁰ Kaposi (2020): i. m. 61–88.
- ⁴¹ Száray–Kaposi (2013): i. m. 178.
- ⁴² Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 119.
- ⁴³ L. pl.: Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 252.
- ⁴⁴ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 119.
- ⁴⁵ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 116. (A szocializmus fogalmát másodízben, s egyúttal utoljára, a szovjet kísérlet bukása, azaz az utóbbi és a kapitalizmus elmaradt konvergenciájának összefüggésben említi. L. i. m.: 312.)
- ⁴⁶ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 222.
- ⁴⁷ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 227.
- ⁴⁸ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 222.
- ⁴⁹ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 251.
- ⁵⁰ „A hruscsovi reform volt az első kísérlet arra, hogy a szocialista rendszer anomáliáit kiküszöbölje anélkül, hogy a diktatúra alapjait érintené.” Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 228. (A „szocialista rendszer” mint fogalom szintén előkerül a 252. oldalon.)
- ⁵¹ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 231., 304–305., 310., 312–313.
- ⁵² Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 237.
- ⁵³ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 242. (A „szocialista országok” fogalom szintén előkerül a 310. oldalon.)
- ⁵⁴ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 238.
- ⁵⁵ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 256.
- ⁵⁶ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 34–35. (Máshol a „szovjet rendszer” forma – azaz külön írva – szerepel. L. i. m.: 29.)
- ⁵⁷ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 39.
- ⁵⁸ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 146.
- ⁵⁹ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 155. („Tito öntudatos kommunistái számára természetesnek tűnt, hogy a győzelem után nyomban bevezessék a szocializmust.”)

- ⁶⁰ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 33. (A szerzők máshol „szocialista tömb”-öt írnak. L. i. m. 148.)
- ⁶¹ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 148.
- ⁶² Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 154.
- ⁶³ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 158–159.
- ⁶⁴ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 227.
- ⁶⁵ Energia és acélszükséglet (1980), Egy főre jutó kéndioxid-kibocsátás 1985-ben. L.: Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 251. (A 250. oldalon pedig „Az össztermelés évi átlagos üteme” c. táblázat látható, amely a kelet-európai extenzív iparfejlesztés kifulladásáról közöl százalékos adatokat, három évtizedes bontásban – 1961–1970, 1971–1980, 1981–1988 – hasonlítva össze a „szocialista” és a „kapitalista” országokat.)
- ⁶⁶ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 253.
- ⁶⁷ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 150.
- ⁶⁸ Az előzőekben már említett V. részt („A kétpólusú vilárendszer hanyatlása és az új világrénd”) Repárszky Ildikó és Dupcsik Csaba jegyzik.
- ⁶⁹ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 243–248., 249.
- ⁷⁰ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 251.
- ⁷¹ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 246.
- ⁷² Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 158.
- ⁷³ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 256.
- ⁷⁴ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 277.
- ⁷⁵ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 256.
- ⁷⁶ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 262.
- ⁷⁷ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 182.
- ⁷⁸ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 255.
- ⁷⁹ Száray–Kaposi (2013): i. m. 12.
- ⁸⁰ Száray–Kaposi (2013): i. m. 62.
- ⁸¹ Száray–Kaposi (2013): i. m. 65.
- ⁸² Száray–Kaposi (2013): i. m. 57.
- ⁸³ Száray–Kaposi (2013): i. m. 149–150.
- ⁸⁴ Száray–Kaposi (2013): i. m. 155.
- ⁸⁵ Pritz Pál kritikájában megjegyzi, hogy Hruscsov bukását nem eltúlzott reformjai, hanem azok „ötletelő jellege, sikertelensége” eredményezte. In: *Tankönyvvita a 12. évfolyam tankönyveiről*. 85.
- ⁸⁶ Száray–Kaposi (2013): i. m. 161.
- ⁸⁷ Száray–Kaposi (2013): i. m. 167.
- ⁸⁸ Száray–Kaposi (2013): i. m. 172.
- ⁸⁹ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 278–279.
- ⁹⁰ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 279.
- ⁹¹ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 284.
- ⁹² Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 280.
- ⁹³ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 282–283.
- ⁹⁴ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 284.
- ⁹⁵ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 285.
- ⁹⁶ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 290.
- ⁹⁷ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 291–292.

- ⁹⁸ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 292.
- ⁹⁹ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 295. (A tankönyv szövege – tévesen – arra enged következtetni, hogy Rákosihoz hasonlóan Gerő sem tért/térhetett haza a Szovjetunióból.)
- ¹⁰⁰ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 298.
- ¹⁰¹ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 296. (A tankönyv egyik nagy erénye, hogy röviden, de közérthetően magyarázza el a Kádár-kori politika döntéshozatali mechanizmusát.)
- ¹⁰² Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 297.
- ¹⁰³ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 299.
- ¹⁰⁴ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 299–300.
- ¹⁰⁵ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 351.
- ¹⁰⁶ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 352.
- ¹⁰⁷ Herber–Martos–Moss–Tisza (1997): i. m. 352.
- ¹⁰⁸ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 182.
- ¹⁰⁹ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 186.
- ¹¹⁰ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 194.
- ¹¹¹ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 195.
- ¹¹² Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 196.
- ¹¹³ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 197–198.
- ¹¹⁴ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 199.
- ¹¹⁵ Vö.: Gerőcs Tamás – Pinkasz András: A KGST a világrendszerben. Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet*, (2017), 113. 15–36.
- ¹¹⁶ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 158–159.
- ¹¹⁷ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 201.
- ¹¹⁸ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 202.
- ¹¹⁹ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 215–216.
- ¹²⁰ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 274–275.
- ¹²¹ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 276.
- ¹²² Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 277.
- ¹²³ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 278–279.
- ¹²⁴ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 280–281.
- ¹²⁵ Böröcz József: Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. *Eszmélet*, (1993), 18–19. 74–88. (A „kettős függőség” koncepciója, noha a jelen tanulmányban elemzett tankönyvek kiadásakor már publikálásra került, sajnos egyikben sem köszön vissza.)
- ¹²⁶ Repárszky–Dupcsik–Ujvári (2001): i. m. 284.
- ¹²⁷ Száray–Kaposi (2013): i. m. 178.
- ¹²⁸ Száray–Kaposi (2013): i. m. 182.
- ¹²⁹ Száray–Kaposi (2013): i. m. 183–184.
- ¹³⁰ Száray–Kaposi (2013): i. m. 188.
- ¹³¹ Száray–Kaposi (2013): i. m. 189–190.
- ¹³² Száray–Kaposi (2013): i. m. 197.
- ¹³³ Száray–Kaposi (2013): i. m. 201.
- ¹³⁴ Száray–Kaposi (2013): i. m. 202. (Pritz Pál bírálatában túlzónak tartotta a „forradalom köztörvényes bűnözők kegyetlenkedése” megfogalmazást. Véleménye szerint: „A hivatalos történetírásnak nem vált dicsőségére, amit 1956-ról írt, de

azért karikatúrát nem kell rajzolni tevékenységéről.” In *Tankönyvvita a 12. évfolyam tankönyveiről*. 85.)

- ¹³⁵ Száray–Kaposi (2013): i. m. 202.
- ¹³⁶ Száray–Kaposi (2013): i. m. 207–208.
- ¹³⁷ Száray–Kaposi (2013): i. m. 213.
- ¹³⁸ Száray–Kaposi (2013): i. m. 216.
- ¹³⁹ Vö.: Ujvári Pál: *A kommunizmus évtizedei tankönyvekben és tanórákon*. Online: <https://tte.hu/a-kommunizmus-evtizedei-tankonyvekben-es-tanorakon/>
- ¹⁴⁰ F. Tóth Zoltán: *A Kádár-korszak „mitoszai” a tanítási gyakorlatban, humorral, karikatúrával*. 2010. Online: <https://tte.hu/a-kadar-korszak-8222-mitoszai-8221-a-tanitasi-gyakorlatban-humorral-karikaturaval/>
- ¹⁴¹ Krausz Tamás: *A „sztálini szocializmus”*. In *A Sztálinizmus hétköznapjai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. 281–282.
- ¹⁴² Vö.: Mitrovits Miklós: *Az öngazgatás bukása. A neoliberális rendszerváltás Lengyelországban*. In Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Budapest, L’Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010. 46–70.
- ¹⁴³ Geröcs–Pinkasz (2017): i. m.
- ¹⁴⁴ Vö.: Varga Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2013. 253–254.; Bartha Eszter: *Forgotten Histories: Workers and the New Capitalism in East Germany and Hungary*. In John W. Boyer – Berthold Molden (eds.): *EUtROPEs: The Paradox of European Empire*. Chicago, University of Chicago Press, 2014. 309–334.
- ¹⁴⁵ Szigeti Péter: *Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok*. In Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus: értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L’Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2007. 18.
- ¹⁴⁶ Vö.: Bartha Eszter: *Történetírás és ideológia: vita a totalitarizmusról*. *Múltunk*, (2017), 1. 16–17. Online: http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/barthae13_3.pdf
- ¹⁴⁷ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 401.
- ¹⁴⁸ Michael Burawoy a ’80-as évek közepén kutatói terepmunkát végezhetett a szocialista Magyarország néhány ipari fellegráiban, így a miskolci Lenin Kohászati Művekben. Bár rögzítette a „bürokratikus despotizmus” létezését, a kelet-európai munkások informális érdekérvényesítő képességét mégis erősebbnek vélte, mint nyugati társaikét. Lásd: Bartha Eszter: *A munkástörténet-írás új perspektívái: Bevezető*. In Bartha Eszter – Bezsényi Tamás (szerk.): *Egy másik Kelet-Európa: Munkás-és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. Budapest, L’Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2017. 14.
- ¹⁴⁹ Vö.: Bartha Eszter: *‘Would you call the capitalists back?’: Workers and the beginning of market socialism in Hungary*. *Social History* 34. (2009), 2. 123–144.; Bartha Eszter: *Munkások a munkásállam után: A változás etnográfija egy volt szocialista mintagyárban*. In Némedi Dénes – Szabari Vera – Fonyó Attila (szerk.): *Kötő-jelek 2002: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve*. Budapest, ELTE, 2003. 117–147.